

ERDÉLYI MÚZEUM

KIADJA AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET

A BÖLCSESZET-, NYELV- ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLY
S AZ ERDÉLYI NEMZETI MÚZEUM KÖNYVTÁRA
KÖZLÖNYE



SZERKESZTI

ERDÉLYI PÁL



ÚJ FOLYAM
IX. KÖTETE

XXXI. KÖTET

1914 JÚNIUS 15
2. FÜZET

Az ERDÉLYI MÚZEUM évenként hat füzetben jelenik meg

KOLOZSVÁR
STIEF JENŐ ÉS TÁRSA NYOMDÁJA
1914

TARTALOM

	Lap
MAKKAI ERNŐ: Bethlen Gábor országalkotó politikája (Második közlemény.) — — — — —	65
BALOGH ARTHUR: Szabadság és egyenlőség — — — — —	92
SIMONFI JÁNOS: Rosnyai Dávid naptári följegyzései (1668—1717.) — — — — —	108
ARDAY PÁL: Rákóczy Zsigmond fejedelem választásához — — — — —	127

Irodalom.

Herbert Jenkins: The Life of George Borrow. (KROPF LAJOS) — — — — —	129
Péterfy Jenő: Péterfi Sándorról (BORBÉLY ISTVÁN) — — — — —	130
Pruzsinszky Pál: Bod Péter és kiválóbb egyházi munkái (R. I.) — — — — —	130
Heltai Gáspár reformátor és kora (LAKATOS BÉLA) — — — — —	131

Az ERDÉLYI MÚZEUM a Bölcsészet-, nyelv- és történettudományi szakosztály tagjainak rendes illetménye. Az Egyesület alapító és rendes tagjai, kik más szakosztályhoz csatlakoztak, és pártoló tagjai két koronáért kedvezményképpen kapják. Előfizetési ára nem tagoknak és könyvkereskedőknek 10 korona.

Az ERDÉLYI MÚZEUM szerkesztését illető tudakozódások a szerkesztőt (Egyetemi Könyvtár. Telefonszám 283); tagdíjak és előfizetési díjak pedig az Egyesület pénztárosát, Domokos Ernőt (Erdélyi Bank) illetik.

A kiadóhivatal három hónapon túl történeti felszólalásokat nem vesz figyelembe.

Folyóiratunk idei borítékán az Erdélyi Múzeum-Egyesület VII. vándorgyűlése emlékére a gyulafehérvári székesegyház képét közöljük. — Az eredetét *Förstner Tivadar* rajzolta.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület választmánya.

Elnök: gr. Esterházy Kálmán

Alelnökök: b. Wesselényi Miklós
dr. Lechner Károly

Ellenőr: Tanács József
Főtítkár: dr. Erdélyi Pál

Pénztárnok: Domokos Ernő

Títkár: Kelemen Lajos

Ügyész: dr. Czikmántory Ottó

A tárak igazgatói:

A szakosztályok elnökei:

dr. Apáthy István (állattár)
dr. Erdélyi Pál (könyvtár)
dr. Gyalui Farkas
dr. Posta Béla (érem- és régiségtár)
dr. Péter Béla (növénytar, helyettes ig.)
dr. Szádeczky Gyula (ásványtar)

dr. Fabinyi Rudolf (term. tud.)
dr. Farkas Lajos (jog- és társadalomtud.)
dr. Davida Leó (orvos tud.)
dr. Schilling Lajos (bölc.-, ny.- és tört. tud.)

A szakosztályok titkárai:

dr. Bartók György (bölc.-, nyelv- és tört. tud.)
dr. Tóth György (jogtud.)
dr. Jakabházy Zsigmond (orvostud.)
dr. Szabó Imre (term. tud.)

Választmányi tagok:

dr. Boros György
dr. Cholnoky Jenő
Fekete Gábor
dr. Gidófalvy István
dr. Hirschler József
dr. Imre József
dr. Kenessey Béla

dr. Kolosváry Bálint
dr. Konrádi Dániel
dr. Lőte József
b. Mannsberg Sándor
dr. Márki Sándor
dr. Menyhárt Gáspár
Péterfi Zsigmond

dr. Rigler Gusztáv
dr. Schneller István
dr. Szabó Dénes
gr. Teleki Domokos
Váró Béni
gr. Wass Béla

A MAGYAR
JELZÁLOG HITELBANK
KOLOZSVÁRI KÉPVISELŐSÉGE
KOLOZSVÁR, JÓKAI-U. 2. I. EM.

Földbirtokra és nagyobb városokban fekvő házakra 15 évtől 65 évig terjedhető törlesztéssel

**LEGOLCSÓBB
KÖLCSÖNÖKET**

nyújt. A jelzálogul felajánlott erdélyrészi ingatlanok értékére és a megszavazandó kölcsön összegére nézve az

Erdélyi Gazdasági Egylet

bizalmi férfiai adnak véleményt.

TELEFON 27. SZ.

A képviselőség elfogad
TAKARÉK-BETÉTEKET és előnyösen kamatoztat.

Bethlen Gábor országalkotó politikája.

(Második közlemény.)

II.

Mikor Bethlen Gábor 1613 őszén erdélyi fejedelem lett s kezébe vette az erdélyi politika összekuszált szálainak kioldozását, akkor még szó sem lehetett itt nagyszabású országépítő munkáról, annál kevésbé olyan messze kiható diplomáciai tevékenységről, a mely Erdélyt az európai politikában önálló szerephez juttassa. Egyetlen cél csak az lehetett, hogy a Báthory Gábor által Erdély ellen bolygatott fél Európa lecsendesedjék, a bomlásnak induló *Unió* — Erdély állami szervezetének fundamentuma — újra egy célra működő organizmus legyen s a veszélyeztetett önállóság biztosíttassék.

A kezdet nem volt valami nagyon megnyugtató. Különösen a függetlenséget fenyegette veszedelem a török részéről.

Báthory elűzése és Bethlen megválasztása az erdélyi országgyűlés szabad elhatározású ténykedésének semmi szín alatt sem mondható. A török erőszakos fellépésének volt mindkettő következménye.

A porta nem lépett föl ugyan határozottan, szavakban is kifejezve Bethlen megválasztása érdekében, de azért a Torda alatt táborozó törökbasák nem mozdultak meg addig helyükről, a míg a Kolozsvárt tanácskozó országgyűlés „féltében libere nem eligálta“ Bethlent s ezt nekik hírvül nem vitték. Maga az országgyűlés is érezte, hogy csak úgy őrizhette meg a szabad választás látszatát, hogy Bethlent választotta meg. Mindjárt az 1613-iki, októberi országgyűlés sietett törvénybe iktatni a szabad fejedelemválasztás jogát, hogy a történekekkel szemben a jövőt előre biztosítsa, sőt a portára küldött követségnek lelkére kötötte, hogy az új fejedelem számára hozandó athnámében határozott kijelentést kérjenek a szabad választás jogának tiszteletben tartására nézve.

Ha maguk az erdélyiek is ennyire érezték s ilyen módon ki is fejezték, hogy erőszakos nyomás alatt határoztak, mennyivel inkább kihasználták ezt azok, a kik keresve-keresték az ürügyet, hogy Erdélyt a mohamedánság karjaiba dobott prédaként tüntessék fel a világ előtt. A bécsi diplomáciának az volt az első szava, a mint Bethlen trónrajutásáról értesült, hogy: *ime, török gubernátora van Erdélynek*. S ezt nemcsak a Bethlen iránt való rosszakaratból, céljaik elérése végett ter-

jesztették, hanem hitték is, mert e mellett szóloottak azok a tények, a melyeket ők a kolozsvári fejedelemválasztásról megtudtak.

A sokat zaklatott erdélyi közvélemény a török kítakarodása után — a szászok kivételével — megnyugodott Bethlen választásában. Pedig az igazi nyugalomnak nagy akadályait éppen itt a két császárság terjeszkedési vágyának területén érezték leginkább, hiszen róluk volt szó, bőrükre ment az alkú. A török akarata elől kitérni nem lehetett, Bethlent meg kellett választani, ki is kellett tartani mellette, de úgy, hogy Bécsessel szemben is biztosítva legyen a nyugalom. A fejedelemválasztó országgyűlés új fejedelme elé kitézte a követendő politikát, az egyetlent, a mit Erdélyben követni lehetett: „a fényes portához viselje oly engedelmességgel magát, hogy onnat romlása ne következék e szegény országnak. A keresztyénséggel is, római császárral, őfelségével és Magyarországgal az jó szomszédságot és békességet szorgalmasan megőrizze.“

E szavakból kitetszik, hogy a rendek ösztönszerűleg megérezték hazájuk rendeltetését akkor, a mikor fejedelmüktől a két nagy ellenséggel való békés megegyezést, ezt a szinte-szinte lehetetlen és sohasem állandó állapot megszerzését kívánták. Bármennyire összekuszálta a helyzetet Báthory Zsigmond és Báthory Gábor, azért a tisztán látó erdélyiek sohasem tettek le arról a gondolatról, hogy Erdély a magyar korona alá tartozik ugyan, de éppen a magyarság érdekében úgy kell a török előtt mutatnia magát, mintha a szultán tartománya volna. Föltétlen behódolás akár ide, akár oda, egyformán veszedelme nemcsak Erdélynek, hanem az egész magyarságnak. Ha a töröknek hódol meg véglegesen s a koronától és az anyaországtól teljesen elszakad, akkor vagy örökös háború színhelye lesz a jogairól le nem mondó magyar király és a vele tartó Magyarország fegyveres támadásai miatt, vagy török tartománynyá válik s örökre elszakad történelmi multjától, a nyugatíva lett magyarságtól s az egész nyugati kultúrától. Mert tagadhatatlan történelmi tény az, hogy a török hódítás sehol a fejlődés szolgálatában nem állott, hanem útját mindenütt csak rombolás, visszamaradás és kultúraflanság jelzi. A töröknek meghódolt népek kikapcsolódtak a kultúrközösségből.

Katonai ereje azonban olyan nagy volt, hogy respektálni kellett s ha már a helyzet ilyen volt, legcélszerűbbnek látszott ezt a katonai erőt a másik, éppen kultúrájával fenyegető ellenség ellen felhasználni.

Ez a nyugatról fenyegető ellenség komolyabb, szívósabb, veszedelmesebb volt a töröknél, mert nemcsak katonai hatalma nehezedett a magyarságra, hanem a szent korona jogára is támaszkodott s minden olyan szálat kezében tartott, a mely Magyarországot századokon keresztül a nyugathoz kötötte.

Bécsben nagyhatalmi politikát folytattak, a mely a középkori „*imperium eszmé*“-ből táplálkozott s a germán hűbériség egészen sajátos

— a turáni magyar szellemtől merőben idegen — eszmekörében nőtt fel. A német császár nem egy nép urának, hanem az egyetemes keresztység fővezérének és hűbérurának tartja magát s politikai céljait is ebből az egyetemes, nemzetek felett álló mivoltából meríti és tűzi ki. A hatalma alatt álló számtalan nemzetek külön sajátos élete és céljai előtte lényegtelenek s legtöbbször csak akadályai az egyetemes eszme érvényesítésének. Teljesen egyenlően bírálja el *a németországi pártikulárizmust a magyarok önállósági törekvésével*. Pedig ez az utóbbi egy önálló, de erejében megfogyatkozott s a hűbéres királyságot egyáltalán nem ismerő nemzet létfenntartási küzdelme volt. E létfenntartási küzdelem éppen azért vált jellegzetesen „*alkotmányvédelmi harc*”-czá, mert ebben az alkotmányban jegeczesedett ki jellemzően a magyar állam különbözősége a német hűbériségtől. E különbség áthidalhatatlan akadály volt a nemzet és a király között, mert egymás kölcsönös meg nem értésének állandó forrása lett. A magyarság az ő állami keretei között akart maradni, mert saját magának érvényesítése, az egyén és a nemzet egyetlen életcélja; *az öntét*, másként, mint a maga sajátos funkcióinak keretében lehetetlen. A király s az ő környezete nem tartja fontosnak, hogy a magyarság, mint faj egy önálló államban érvényesüljön, mert előtte egyetemes célok lebegtek s ezeket az egyetemes célokat *egy fajnak* életcéljaival egyeztetni nem tudta. Ehez nem volt elég bölcs, nem volt eléggé emelkedett lelkű. A nagyszerű célokat kitzúzte, de ehez hiányzottak a nagyszerű eszközök, mert nagyszerű lélek nem volt, a mely azokat megteremtse. Innen az örökös ellentét a Habsburgok és önálló országaik között.

A magyarságot a császárság egyetemes céljai tehát önálló, egyéni életében támadták meg. Ez ellen az életösztön hajtja védekezésre a nemzetet s természetes, hogy független életnyilvánulásának szervezetét, *az alkotmányt kénytelen védeni.* A török a földjét, anyagi élete forrását fenyegette, a birodalmi politika pedig magát az életnyilvánulásnak benső tartalmát, sajátos egyéni életét szerette volna megsemmisíteni. Védekeznie kellett mindkét ellenséggel szemben s e védekezésnek bázisa *Erdély* volt.

Az erdélyi politika éppen ezért lényegében *védekezés* s még ha támadólag volt kénytelen is fellépni, azt is az önvédelem, a magyarság önvédelme tette igazolttá. De Erdély még akkor is kicsiny és erőtlén lett volna erre a védekező szerepre, ha a magyarországi magyarság osztatlanul és állandóan támogatta volna. Mindkét ellenség egymagában is nagyobb volt annál, hogysem vele a versenyt fölvehette volna s éppen ezért egyszerre a kettővel nem küzdhetett. Arra a kétszínű szerepre volt utalva, hogy mindkettőnek szövetségese legyen s egyiket a másik ellen használja ki, a meddig lehet diplomáciai úton mint ijesztő, nyo-

matékosító erőt, ha pedig a diplomácia fonalait már nem lehet tovább szőni-fonni, akkor mint fegyveres hatalmat is.

De ez igen nehéz és igen veszedelmes szerep volt a kis Erdélynek s a megfogyatkozott magyarságnak. A porta is, a bécsi udvar is az ő saját céljainak való feltétlen meghódolást kívánt, holott a magyarság életérdeke az volt, hogy mind a kettőt kijátszva a saját maga fennmaradását szolgálja. Éppen ezért nem lehet őszinte a barátság se a szultánnal, se a királylyal s éppen ezért kellett elbuknia e kétszínű politika alapítójának, *Martinuzzinak* s később a helyes utat meg nem találó *Báthory Zsigmondnak* és *Báthory Gábornak*. Az első nem tudta Erdélyt a két ellenség között a béke útján megtartani, a két utóbbi pedig nem maradt meg az alkalmazkodás politikája mellett.

Az alkalmazkodás politikája egyideig a béke politikája volt, mert mentől tartósabb volt a fegyverszünet, annál inkább lehetett remény a magyarországi magyarság anyagi és szellemi erőgyűjtésére és Erdélynek szervezett állammá, egységes gondolkozású társadalommá való fejlődésére. Mert a két nagyhatalom között való megmaradás csak úgy volt remélhető, ha a nemzetnek lesz ereje ellenállani addig, a míg a török — német ellentét túléli magát s valamilyen módon más irányt vesz keleti és közép Európában a történelmi fejlődés. A magyarság önálló nemzeti léte folytonosságának tudatát meg kellett őrizni addig, a míg az újra nemzetközi elismerést nem nyer s erőt ismét nemcsak védelemre, hanem alkotó munkára is fordíthatja.

Az erdélyi alkalmazkodó politika ezt a célt szolgálta s ennek volt legtudatosabb és legeredményesebb irányítója *Bethlen Gábor*.

Az erdélyi országgyűlés által elébe szabott politika valóban az egyedül helyes és szükséges politika volt. A békét minden irányban fentartani s az alatt nagy türelemmel végrehajtani a belső konszolidációt. De ehez sok bölcsesség, nagy tudás és kifogyhatatlan türelem, valamint a célnak tisztán látása kellett.

Bécsben háborút akartak a törökkel is, Bethlennel is. Ez a törekvés nem szűnt meg mindaddig, a míg *Khlesl püspök* volt a bécsi udvar mindenhatója.

A portát nem igen vezették átgondolt célok és tervek, de éppen kiszámíthatatlanságában rejlett az örökös veszedelem.

Bethlen elismertetése és a béke fentartása érdekében mindkét helyen megtette az ajánlatot, de mindkét helyről áldozatot kívántak. A török a már régóta kívánt *Lippát*, az udvar a már el is foglalt határvarakon kívül *Váradot* kérte ellenszolgáltatásul.

E két fontos vár sorsa körül fonódik és alakul ki a diplomáciai helyzet s ez teszi próbára mindjárt az első hónapban Bethlen bölcsességét és türelmét. Tulajdonképpen nem a két vár hovatarozása

volt a fontos, hanem a helyzet megoldásától függő bonyodalmak elhárítása.

Az első négy év küzdelmei e bonyodalmakból vezették ki Erdélyt. A részleteket elmellőzve, mint kidomborodó jelenséget látjuk e diplomáciai harcokban a fejedelem józan békepolitikáját, a mely a magyarországi közvélemény megnyerésével tudta ügyesen kijátszani Khlesl háborús terveit. Igaz, hogy Lippát föl kellett áldoznia a töröknek s az is igaz, hogy az *első nagyszombati béke* még fegyverszünetnek sem volt nevezhető, de végeredményében következetes politikájával leszerelte a veszedelmes Homonnai-féle mozgalmat s a második nagyszombati béke által nemcsak elismertetését vívta Bécsben, hanem Magyarországot is a maga részére nyerte.

Khlesl ugyan azt hirdette, hogy a nagyszombati béke az ő politikájának diadala volt, de azért neki is éreznie kellett, hogy a négy éves küzdelem Bethlent minden pozíciójában megerősítette. A megerősödés főleg ebben a három pontban fixirozható: *megnyerte magának az elleneséges Magyarországot, konszolidálta Erdélyt és biztossá tette helyzetét a portán.* Béccsel szemben a békés helyzet most is csak látszólagos, mert az ott élő ellentéteket nem is lehetett áthidalni. Ámde a magyar közvélemény megnyerése lett egyik főfeltétele nagy missziója végrehajtásának, a mely még reá várakozott s ehhez az anyagi erőt és hatalmat Erdély szolgáltatta. A portához való nyugodt viszonya pedig elhárította a függő helyzetéből származó akadályokat. Itt ugyan még egy darabig válságos volt helyzete a Lengyelországgal kitért újabb háború miatt, mert igen csekély erővel és húza-vonával ment a török segítségére. Csakhogy éppen ez a háború emelte először ki nevét és tehetségét Erdély határai közül, mert *a két háborúskodó fél között ő hozta létre (1617 szeptember 22.) a békét.* E szereplése nem nagyon tetszett ugyan a portán, de hasznos volt Erdélynek, mert elhárított határaitól egy olyan háborút, a melybe beleavatkozni Erdélyre nézve végzetes lehetett volna, bele nem avatkozni pedig lehetetlen volt. Eddig a porta alig nézte többre Bethlent, mint valamelyik hűbéres vajdáját, ettől kezdve önálló politikai tényezőtl lát benne s e szerint is. becsüli meg.

Magyarországon pedig úgy formálódik a közvélemény, hogy *a magyar érdekeknek megfelelő politikát csak Bethlen Gábortól lehet várni.*

*

Bethlen diplomáciai tevékenységének az 1618. év utáni időkre eső része nagyobbabszű és szövevényesebb. Ha részletadataiban merül el a kutató, sok ellenmondásra, látszólagos következetlenségre talál, sőt azt is hajlandó lesz elhinni, hogy Bethlen nem egyszer személyes érdekeit helyezte az országos politika elé. Azonban egy diplomata pályájának megítélésénél igen óvatosan kell bánni a részletekkel s vigyázva

kell éppen az olyan motívumok jelentőségét mérlegelni, a melyek nagyon diszsonánsak vagy erősen személyes jelentőségük. *Az előbbiekre* nézve azt kell meggondolni, hogy a diplomata kitűzött célja felé sohasem haladhat egyenes úton, mert a folytonosan változó körülményekhez kell igazodnia. Sok olyan kezdő lépést tehet, a melyet később nem folytathat. Az ilyen lépések célját nem igen lehet tisztán látni s éppen azért nem is szerencsés belőlük következtetni. A személyes motívumok firkészése pedig igen sokszor olyan lélektani problema elé állítja a kutatót, a melynek megoldására a történetírás egyáltalán nem képes. Ezért objektivebb eredmény várható az olyan történetírástól, a mely egy nagyobb közösség fejlődése szempontjából nézi a diplomácia ténykedéseit s azt vizsgálja, hogy az elért eredmények mennyiben szolgálták a célnak.

Mi a magyarság és a magyar állam fejlődése, életben maradása szempontjából nézzük történelmünk jelenségeit s Bethlen szövvényes diplomáciáját is abból a nézőpontból tekintjük, hogy annak eredményei mennyiben szolgálták a magyar faj társadalmi közösségének életérdekeit. Ez viszonylag a legobjektivebb szempont, mivel egynemű az egyetemes szemponttal, t. i. azzal, a melyről az egész emberiség történelmét nézni kell.

A magyarság XVII. századbeli helyzetét már röviden érintettük. Tudjuk, hogy annak sem a török hódító irányzat, sem a birodalmi politika nem kedvezett, de mindkettőtől fügött és mindkettőhöz alkalmazkodnia kellett. Mivel általában *a birodalmi politika bizonyult nehezebben legyőzhetőnek s hatásában is nagyobb súlyúnak, azért Bethlen Gábor diplomáciai ténykedéseit általában a birodalmi politika határozta meg.* Véges-végig az alkalmazkodás politikája, a mely a szerint ingadozik, a hogy a császár helyzete változik. Innen érthetők merész nekilendülései, sokszor már-már teljes önállóságra jutása s aztán engedékenysége, megalkuvásai. Maga ez az alkalmazkodás természetesen sok ellentétes intézkedést szült, hiszen egész Európa hadilábon állott s maguk az események torlódtak úgy, hogy egyik meglepetés a másikat érte. Az a diplomata, a kinek mindig alkalmazkodnia kellett *egy olyan cél érdekében, a melyet nem volt szabad elejtenie,* csoda-e, hogy sohasem járhatott egyenes úton és sohasem lehetett kiszámítani lépéseit. *Szabad volt mindenkét megcsalnia, csak egyesegyedül a magyarságot nem.* Helyzetét az is nehezítette, kétszínűségét és kiszámíthatatlanságát az is minduntalan fokozta, hogy a török porta sem volt, nem is lehetett feltétlen barátja. A porta és Bethlen egy szövetségben, de nem egy célra dolgoztak. Mindenik magának, a mi a szövetségeseket féltékeny vetélytársá tette. Nemcsak a birodalmi politika, de a portai is nagy ingadozásoknak volt kitéve s az ezekhez való alkalmazkodásban Bethlennek nem azt kellett néznie, hogy az ideiglenes célokban következetes

maradjon s adott szavát megtartsa, hanem hogy a magyarság érdekeit kockára ne vesse.

Ha tehát magunk előtt látjuk a célt, mely Bethlen diplomáciáját vezette: *az egyetemes magyarság és a magyar állam életérdekét, s szüntelen szem előtt tartjuk, hogy ezt a célt a birodalmi politikához való alkalmazkodás szolgálta helyesen*, úgy azt hiszem, hogy Bethlennek minden számottevő diplomáciai lépése megérthető lesz és csak éppen így lesz megérthető és igazolható.

Magának a kitámadásnak indító oka kétségtelenül a magyarság veszélyeztetett helyzetében volt. A „*Querela Hungariae*“ terjedelmes indokolása — túlzásait leszámítva — elég hiven mondja el a felkelés szükségét. A magyarság létérdekét az ellenreformációval szövetkezett birodalmi politika fenyegette s ellene úgy kellett szervezkedni, hogy a veszély elháríttassék. De az elhárítás eszközeinek nem volt szabad a teljes leveretés lehetőségét provokálni. Bárminő kimenetele legyen is a támadásnak, a magyarság önrendelkezési jogának elismerése áldozatul nem eshetik. Ezért igen óvatosnak kellett lennie s mindig, a legnagyobb diadalok idején is arra kellett gondolnia, hogy visszavonuló út maradjon.

Már a fölkelés előkészítése is a legnagyobb óvatossággal és két-színűséggel történt. Tulajdonképpen csak az igen kevés számú beavatottak tudhaták, hogy Bethlen már a prágai forradalom kitörésekor tisztában volt követendő eljárásával. Pedig jóformán az első hírvételek után állandóan fegyverkezett.

A prágai forradalom kitörésének (1618 május 23) Bethlenre nézve első fontos következménye *Khlesl* bukása lett. Ezzel hatásukat veszítették mindazok a kicsinyes és alattomos intrikák, a melyek a bukott kancellár kezében egyesültek. Bécsben az erdélyi kérdés egyszerre elveszti fontosságát s előtérbe nyomul a cseh kérdés. Most már nem akadályozzák a nagyszombati béke végrehajtását, sőt 1619 márczius 27-én a király elismeri Bethlent fejedelemnek (eddig csak vajdának nevezte). Mikor e béke végrehajtására nézve megegyeztek, akkor már Bethlen félig meddig készen is volt a fegyverkezéssel s ezt nem is titkolta; de olyan színt tudott adni a dolognak, hogy készülődését a király érdekében, *a csehek ellen* valónak gondolták. Még a nádort — akkor már Forgács Zsigmondot — és szemfüles ellenségét Dóczy Andrást is meg tudta téveszteni. Különben föl is ajánlotta Bécsben a csehek ellen való segítségét, mivel biztosan tudta, hogy nem fogják elfogadni. Annyit azonban elért, hogy gyanútlanul nézték háborús készülődéseit.

A míg ő készülődik, az alatt lezajlik a pozsonyi országgyűlés a nélkül, hogy az ausztriai rendekkel az Uniót megújítani, vagy a cseheknek segítséget adni sikertült volna. A magyarországi rendek tehát nem tudtak fellépni a birodalmi politika ellen, igaz, hogy Ferdinándnak sem

szavazták meg a segítséget. Pedig előre látni lehetett, hogy a cseh kérdés megoldásától függ a birodalmi politika ezutáni sorsa s a magyarokra nézve nem volt közömbös, hogy erősödni, vagy gyengülni fog-e a Habsburgok hatalma. Tétlen szemlélője Magyarország semmi szín alatt sem lehetett az eseményeknek, mert a cseh forradalmat fölkavaró kérdések éppen úgy megvoltak itt is s mindkét országgal szemben ugyanaz a hatalom állott. Az egyiknek sorsa a másiké is. Vagy összetart a küzdelemben a két egyformán fenyegetett existencia, vagy pedig az egyik, a melyik még nincs megtámadva, előre megadja magát s sorsának osztályrészese ellen fordul. A magyarság előbb-utóbb e problema elé került volna. A pozsonyi országgyűlés tartózkodó, közvetítő jellegű magatartása nem lehetett megoldás.

Bethlen ezt jól látta s föllépésével határozott állásfoglalásra bírta Magyarországot. De mielőtt ezt tette volna, számot kellett vetnie a császár helyzetével s a magyar rendek várható támogatásával. Kétségtelen, hogy megindulásakor (1619 szeptemberében) kedvezőbbek voltak a kilátásai, mint akkor, a mikor már Pozsonyban volt. Mikor megindult, akkor még azt hitte, hogy II. Ferdinánd nem fogja elnyerni a császári koronát s ezzel a birodalmi politika fundamentuma semmisül meg. De arra is reménye volt, hogy *magának megszerezheti a cseh koronát*, ha idejében sikerül Ferdinándra döntő csapást mérnie. Ez lehetett egyik főoka annak, hogy Bethlen a török porta állásfoglalását be sem várva indította meg a felkelést. Azt hitte, hogy a cseh korona megszerzésével olyan fordulatot fog teremteni a birodalmi politikára nézve, hogy ezzel a porta támogatását föltétlenül megnyeri.

Azonban terveinek éppen e két nevezetes támaszpontja bizonyult hiábavalónak. Ferdinánd császár lett s a cseh trónt Pfalzi Frigyes nyerte el. Mikor a Felvidék és Pozsony kezébe került, akkor már tudta, hogy a császár helyzete a világért sincs annyira megingatva, mint a mennyire kítámadásakor hitte. A cseh korona helyett pedig a csehekkel való szövetség maradt meg működése alapjául s *e mellett kitartott addig, a míg Magyarország sorsát nem koczkáztatta vele.*

Bethlen föllépése a harctéren döntő jelentőségűnek bizonyult s hogy döntő eredményeket mégsem ért el a szövetségekre nézve, az nem annyira rajta, mint inkább rajtuk mult. A döntő szerep abban állott, hogy a már Prága felé tartó *Buquoy*-t és a vele egyesülni készülő *Dampierret* visszatérésre kényszerítette, Cseh- és Morvaországot így az ellenségtől megtisztította, s a hadi műveletek súlypontját *Bécs környékére* helyezte. Védelmi helyzetükből a sokkal előnyösebb támadásba segítette a szövetségeseket. E támadásnak erős alapja a Bethlen kezén levő Pozsony és az egész elfoglalt Felsőmagyarország volt. *Buquoy* tényleg Bécsbe zárták s a császárváros nagy veszélyben forgott.

Bethlen ekkor váratlanul visszavonult Bécs alól. Az ostrom abban maradt.

Az általános fölfogás az volt, hogy megcsalta a szövetségeseket. Csodálkoztak rajta és nem értették a hirtelen fordulatot. Nem is érthették, mert a szövetségesek Bethlent a maguk céljaira kihasználható eszköznek nézték s a Bethlen sajátos céljait is mérlegelni nem tartották szükségesnek. Ámde Bethlen is így gondolkozott a szövetségről s első sorban azt az érdeket szolgálta, a mit ő képviselt. Ez pedig az adott körülmények között nem kívánta Bécs megostromlását.

Bethlen jól látta, hogy a szövetségeseknek sem pénzüik, sem katonájuk nincs. Ha ő nem jött volna segítségükre, Frigyes király be sem vonulhatott volna Prágába. Rajta kívül más segítségre se igen számíthatnak s így az ő sorsukhoz nem lehet hozzákötni Magyarország sorsát. Ők mindent tőle várnak, de ők maguk semmit sem adhatnak neki. Elvégre ő nem a csehek érdekében fogott fegyvert, hanem hogy velük erősödve Magyarország jövődjét biztosítsa a birodalmi politikával szemben. — Azt is látta, hogy Ferdinánd védelmére hatalmas szövetség alakul Németországban s még ha sikerülne is Bécszet bevenni, a szövetségesek csekély erejével a diadalt kihasználni nem lehetne. Hatalmát meg kellett mutatnia Ferdinánddal szemben, de azzal vissza nem élhetett. Gondolnia kellett a birodalmi politika felülkerekedésére, mert neki ebben az esetben sem volt szabad veszteséggel vonulni vissza. Magyarországot nem vetette úgy kockára, mint szövetségesei Csehországot. A visszavonulásra jó ürügy volt Homonnainak északkelet felől való betörése, a melynek jelentőségét ő maga is igyekezett nagyobbnak tüntetni fel, mint a mekkora volt, hogy elfogadható mentsége legyen a visszavonulásra. Óvatosságát a következmények teljesen igazolták.

Ezalatt a pozsonyi országgyűlés a sérelmeket tárgyalta s a hozandó törvények szentesítését Bethlentől várta, a kinek megkoronáztatása napját is ki akarták már tűzni. De Bethlen itt is óvatos volt. Egy időben a rendekkel is, a szövetségekkel is, az udvarral is és a portával is tárgyalt, hogy minden lehető helyzetre készen legyen.

A cseh—morva—osztrák rendekkel való szövetség végleges megkötése főleg azon mult, hogy mennyi pénzzel tudják segíteni. Csak 1620 januárjában jött létre a szövetség, a melyben a pénzsegélyre nézve megállapodtak. De titokban Bethlen arra is gondolt, hogy a szövetségesek győzelme esetén részt biztosítson a magyar királyság számára a felosztandó Ausztriából. Az volt a terve, hogy a megnagyobbodott magyar királyság választó fejedelemséggé alakuljon s nagy súlyával irányítója legyen a birodalmi politikának. Vagyis arra gondolt, hogy a Habsburgok teljes veresége esetén a birodalmi politikát a magyar érdekek irányítsák. Ugyanaz a gondolat, a mi Mátyás királyt lelkesítette.

De ugyanekkor az ellenkező eredményre is gondolt s meghallgatta az udvar békeajánlatait is. A portán annyit ért el, hogy egy basát kivezényeltek támogatására, de egyébként a török óvatos volt s meg akarta várni a fejedelem sikereit.

Általában a török- és cseh szövetség értékét és támogatását addig látta nagynak, a míg Ferdinánd megbuktatásában reménykedett. Terveinek merész szárnyalásait nem annyira fantáziája szertelen csapkodásainak kell betudni, mint éppen előrelátó józanságának. Egy ideig nem látszott lehetetlennek, hogy a szövetség, különösen ha a török is segíteni fogja, legyőzi és elűzi Ferdinándot. Ha így fog történni a dolog, Magyarországra is, Bethlenre nézve is lényegesen megváltozik a helyzet s hogy e helyzetváltozás őt készületlenül ne kapja, előre tisztába kellett lennie terveivel. Erre az esetre bizonyosnak látszott, hogy a magyar korona az övé lesz, de ezenkívül a német birodalomban való befolyását is biztosítani akarta s semmi kétségünk nem lehet benne, hogy *e befolyást a török ellen használta volna ki*. Ezért akart részt venni Ausztria felszításában s ezért akart német választófejedelem lenni. Hogy ez a gondolata nem volt pusztán fantáziájának csapongó játéka, az abból is látszik, hogy más-más alakban újra és újra visszatért hozzá és mindig olyankor, a mikor a Ferdinánd helyzete, vagy a török szövetség állása úgy fordult, hogy erre alkalom kínálkozott. Hogy személyes nagyra-vágyása is ösztökélte erre, az bizonyos, de hogy ezt sohasem helyezte azon ügy elé, a melyet képviselt, az abból tűnik ki, hogy azonnal meghátrált nagy terveivel, míhelyt az veszedelmesnek látszott a magyarságra nézve.

Bécs alól való meghátrálása már e tervének föladását jelentette. Meggyőződött szövetségesei gyengeségéről s Ferdinánd erejéről s ettől kezdve már a tisztességes visszavonulás lehetőségeit kereste.

De a pozsonyi rendek alig láttak túl Magyarország határán. Nem sokat tudtak arról, hogy a Liga haderőt szerelt fel a csehek ellen, hogy a spanyol király Pfalzba készült betörni, I. Jakab angol király is cserben hagyta vejét az új cseh királyt s a protestáns Unió nürnbergi gyűlése is visszautasította Bethlen ajánlatait. A mi mindezek felett még rosszabbá tette a csehek helyzetét, Buquoy újra betört Csehországba.

Bethlen ezért megalkudott nagyratörő lelkével s elfogadta a felkínált fegyverszünetet, a mely 1620 szeptemberig kötött meg azzal a kikötéssel, hogy a májusi beszterczebányai országgyűlés fogja a függő kérdéseket megoldani. Ezt annyival is inkább tehetette, mert nem vádolták szövetségesei cserbenhagyásával. A fegyverszünet pontjai közt ugyanis az is ott volt, hogy ez a helyzet a csehekre is ki fog terjesztetni, ha ezt a császártól maguk kéri.

Ennél többet szövetségeseiért a magyarság sorsa kockáztatása nélkül nem volt szabad tennie.

A beszterczebányai gyűlés (1620 júliusában) már csak akkor hozhatta volna meg a békét, ha Bethlen hajlandó lett volna a cseheket cserben hagyni s őket a békekötésből kikapcsolni. Ez erkölcsi lehetetlenség volt, de különben is a cseh-kérdés megoldása előtt nem látszott czélszerűnek a béke megkötése. Nem is történt meg, hanem Erdélynek forma szerinti belépésével s az ausztriai protestánsok csatlakozásával *teljesen és szervezeten kialakult a császár elleni szövetség*. Az eddig partikuláris ügynek tekintett cseh és magyar forradalom európai kérdéssé nőtt, világháborúvá fejlett s válság elé állította Európát.

A beszterczebányai gyűlés radikális határozatai, Bethlen királylyá választása jellemző tünetei a forradalmivá nőtt hangulatnak, de következményeiket tekintve epizódjelenségek voltak. Jóformán csak arra voltak jók, hogy később legyen miből engedni.

De figyelemreméltó tünet volt a török állásfoglalása. A királylyá választást, sőt a koronázást a török követ ajánlotta legmelegebben az országgyűlés figyelmébe. Bizonyára nem a Bethlen iránt való szeretetből tette. A portán már számoltak a jövővel: ha Bethlen magyar király lesz, ki lesz az erdélyi fejedelem? Mert azt csak nem gondolják a magyarok, hogy a szultán elnézi Erdélynek a magyar koronával való egyesítését? Alig hihető, hogy Bethlen ne sejtette volna ezt a portai álláspontot s ne gondolt volna a biztos Erdélyre akkor, a mikor a bizonytalan magyar királysággal kecsegtették.

1620 november 8-án megtörtént a *fehérhegyi csata*. Csehország elveszett. A szövetség ugyan nem bomlott fel, de erejét és jelentőségét elvesztette.

Bethlennek nem sokat ártott a csehek veresége, mert ő nem kötötte sorsát a szövetségesekéhez. Azonban állását mégis befolyásolta. És pedig nem a békekötés felé, hanem éppen a háború folytatására. Világosan látta, hogy a fehérhegyi csata után a győztes Ferdinánddal csak megalázó békét köthet, hiszen ez a csata a birodalmi politika diadalát jelentette. Ennek a diadalnak nem volt szabad elhatalmasodnia Magyarországon felett. Bethlen jól tudta, hogy nagyszabású terveiből már semmi sem lesz, s meg kell elégednie *a magyarság saját területén való megvédelmezésével*. De ezt is csak úgy remélhette, ha újabb hadi sikerekre támaszkodhatik.

Folytatja tehát a háborút még egy évnél tovább, 1621 végéig. Hadvezéri tehetsége most érvényesült igazán. Miután a francziák által szorgalmazott *hainburgi békealkudozások* Bethlen makacssága miatt április 22-én meghiusultak, újra nagy mérveket öltött a háború. De előbb úgy látszott, hogy Bethlentől elpártolt a hadi szerencse. A tavasz folyamán föladta Pozsonyt s visszavonult Kassára. Az előbb nagyon buzgó magyar rendek most igen kedvetleneknek mutatkoztak különösen az adók be-

hajtása és a fegyveres szolgálat terén. Egymást érték az árulások s még oly megbízható híve, mint Thurzó Szaniszló is megingott egy időre. A császári hadak erre Magyarországra törtek s mivel a magyarok harci kedve elhanyaglását saját javukra magyarázták, mindig bennebb hatoltak a fölvidékre.

Bethlen csodálatos nyugalommal vette a császáriak előhaladását. Számított-e reá, hogy éppen ezt fogja saját javára használni, nem lehet tudni, de a dolog az őszre olyan fordulatot vett, *mintha az egész meghátrálás csak hadi csel lett volna.*

Akkor már körülbelől tudta, hogy a koronát magának meg nem mentheti s így Pozsony elvesztése sem volt már nagyon lényeges dolog. De hogy a magyarság ügyét megmentse, ahoz lényeges volt, hogy hadi diadallal fejezze be a vállalatot. Ezt — akarta-e, vagy nem — de azzal érte el, hogy az ellenséget becsalta az országba.

A nyár elején megindult Kassáról s néhány vár visszavétele után Érsekújvár felmentésére sietett, a melyet Buquoy már ostromolt. De hogy mennyire jól állott a Bethlen helyzete, az abból látszott, hogy az ostromló sereg nem tudta magát a környékről élelmezni s katonái az ostromlott várba szökdöstek be „a kenyér kedvéért“. — Érsekújvárt felmentette s utóbb a Felvidék legnagyobb része újra kezére került. Pozsonyt ugyan nem tudta visszavenni, de seregei áttörtek Morvaországba s egyesültek a szövetségesek megmaradt csekély hadaival.

Most újra fölmerültek a nagy tervek és merész álmok, de inkább csak fenyegetés, mint a komoly kivitel szándéka végett. Bethlen, mint hadvezér legyőzetlen maradt s békét köthetett megalázkodás és veszteség nélkül.

Az 1622. év első napján létrejött a *nikolsburgi béke*. Bethlen a beszercebányai diadalmalmas napok után kétségtelenül veszített a békében személyére nézve, de magán uralkodó mérsékletével megvédelmezte Magyarországot a birodalmi politikával szemben. Szövetségesesiből éppen az a bölcs mérséklet és az alkalmazkodás hiányzott s ezért bukott el oly hirtelen és végzetesen Csehország.

*

A nikolsburgi béke, — a mint a következmények mutatják — alig bizonyult egyébnek hosszabb fegyverszünetnél. De jelentősége mégsem kicsinyelhető, csakhogy nem közvetlen következményeiben kell azt keresni. Igaz, hogy a birodalmi törekvéseknek véget nem vetett, holott Bethlen azt szerette volna, hogy támadása által a magyarság önrendelkezési joga a birodalmi törekvésekkel szemben állandó erősséget nyerjen. Ezt előbb a Habsburg hatalom megsemmisítésével s a birodalom kötelekébe való olyan elhelyezkedéssel vélte elérhető, hogy ebben a magyarság befolyása döntő legyen. Ezt a csehek veresége s a török erélytelen

támogatása meghiusította. Meg kellett elégednie azzal, hogy hatalma megmutatásával a bécsi békét biztosította s a birodalmi törekvéseknek ideiglenesen útját állotta. De ez is nagy eredmény volt akkor, a mikor a szomszédban egy Magyarországgal egyidős s most vele szövetséges állam a birodalmi politikának áldozatul esett. — A magyarságra nézve éppen az bizonyult főnmaradása eszközének, hogy a XVII. század nagy birodalomalakítási törekvéseivel szemben az időnként támasztott fölkelések által független lételének tudatát nemcsak megőrizte, de azt a birodalmi eszme vezérével el is ismertette. Minden ilyen kicsikart elismerés új hadállás volt a következő küzdelemre. Bizony tengődő élet volt ez, de ez a tengődés föltétele volt az életbenmaradásnak. Ha beteg testben is, de őrizni és fel-fel lobbanásra kellett bírni az éleket, hogy ki ne aludjék, mert jöhet idő, a mikor a test újra erőre kap s a lélek újra kifejtheti önmagát. Bethlen támadása is az életerőnek egy ilyen fellobbantása volt olyan időben, a mikor az feltétlenül kellett. A nikolsburgi béke vívmányai a fejlődés útján nem vitték tovább a magyar közösség életét, de a közösség továbbélését s így a magában hordozott energiák, társadalomfejlesztő erők megtartását biztosították.

E támadások s az ezek által elért eredmények fejlesztették ki a magyarságban az *önvédekezésnek* azt az erős tudatát, a mely leghívebben az *alkotmány és vallásszabadság szentsége* körül alakult ki. Lehet, hogy az az alkotmány már akkor is avult volt, az is lehet, hogy annak sérthetlenségébe vetett hit szükkeblúségre, sőt gazdaságilag káros szüklatókörségre ragadta az alkotmányvédő kiváltságosokat, de az bizonyos, hogy ha a magyar társadalom fenn akart maradni, akkor feltétlenül hozzá kellett tapadnia egy mindnyájukat összefogó ideológiához, a melyről hinniök kellett, hogy megmaradásuk egyetlen biztosítéka. Akármilyen avult és igazságtalan gazdasági rendszert és társadalmi konszolidációt kötött is meg az az ideologia, de életmegtartó erőnek bizonyult, mert a nemzet sorsát akkor intéző társadalmi elemek ebben az egy gondolatban: az alkotmány sérthetlenségében egyesültek.

Lelket zsiibasztó, a mai rohamos fejlődés szemléletéhez szokott ember lelkének leverő hatású élmény a gravameneket panaszoló országgyűlések történetét végigélni, de akkor ebben nyilatkozott meg a védekező szerepre kárhóztatoit nemzeti erő s ezek elől hátrált meg a nemzeti élet létjogával szemben közömbös vagy ellenséges birodalmi politika.

Bethlen Gábor is e gravamenes politika támogatója volt s Magyarországra nézve ennek újabb és újabb diadalra juttatása által lett a nemzeti élet megmentője fölkelései által. A nikolsburgi béke ezért tett szolgálatot a magyarság ügyének.

Erdélyre nézve többet is jelentett. Az ország északkeleti részének átcsatolása új anyagi forrásokat nyújtott a fejedelmi hatalomnak s a

Részek túlnyomó magyarsága, a fejedelemnek ezzel is megnövekedett hatalma és ereje segítette a erdélyi társadalom konszolidációját, hogy az a magyar faj lelki adottsága körül fejlődhessen ki. A kitámadás jelentősége Erdélyre nézve is a védekezésben áll, csakhogy most már a védelmi vonal állandóan kívül esik Erdélyen s így a minden irányban megindult fejlődést maga a háború nem zavarja. Az eddiginél öntudatosabb és egységesebb célra törekvő országalkotó politika Erdélyt az egységre jutásnak biztosabb alapjára vezethette. Ámde ehhez az kellett, hogy a birodalmi politikának az erdélyi elemeket minduntalan felzavaró beavatkozása szűnjék meg. Ezt Bethlen támadásaival el is érte s ez által a kialakulást egy eddig állandóan akadályozó kéz elhárításával segítette elé.

A második kitámadásról (1623—24) kevesebb mondani valónk van.

A támadás oka most már nem a magyarországi helyzet tarthatatlansága volt. Az 1622. évi országgyűlésen a király bámulatosan engedékeny volt a rendek kívánságaival szemben s a nikolsburgi békének csak azon pontjait nem tudták végrehajtani, a melyek Beihlen személyét illették s az udvarra pénzbeli terhet róttak volna. Ez azonban nem volt elég arra, hogy ok legyen egy újabb fegyverkezésre. Bethlennek azonban jó ürügy volt a támadás megindítására.

A készülődés azonban most is alkudozásokkal kezdődött, a melyek a béke végre nem hajtott pontjai körül folytak s a fejedelem részéről úgy intéztettek, hogy ha sikerül a támadás, akkor annak okául a béke végre nem hajtását adhasa s ezzel indokoltá és jogossá tegye fegyveres fellépését. Ha pedig nem sikerül, akkor vissza lehessen vonulni minden kockázat nélkül. Az udvarral tehát jóformán egész támadása ideje alatt fentartotta az összeköttetést.

Valódi oka azonban az volt az új háborúnak, hogy Bethlen reményeket táplált az első támadás idején kényszerüségből feladott nagy tervek végrehajtására. Nem tudott belenyugodni az elért eredményekbe. Érezte, hogy a már egyszer biztosított helyzet *megvédelmezésénél* egyebet nem tett s hogy nem tehetett, annak a birodalmi politikával való kényszerű megalkuvás volt az oka. Mindig erősebb lett lelkében a vágy, hogy a magyarság helyzetét olyanná tegye, hogy egyik ellenségével valami módon véglegesen leszámolhasson. Nagyszerű feladatok vállalására érezte magát és népét képesnek s ezekre törő lelkét kisszerű feladatok megoldásához rántotta le a kétfelé támaszkodó alkalmazkodás politikája. Kényelmetlen volt ez neki s a maga nagyságának érvényesítésében korlátozta. Többre érzett magában hivatást, minthogy egy két ellenség közé szorult népnek tovább tengődését alárendelt helyzetben és ide-oda hazudozással, máról-hólnapig szolgálja. Mikor a megalkuvás kényszere előtt közvetlenül nem állott s így lelke merészen szárnyal-

hatott a nagy tervek régióiban, mindig az *önállóságra jutás kérdése* foglalkoztatta. Nagy tévedés az ő merész álmait a pillanatnyi elragadtatás hevületének tudni be. Ezek foglalkoztatták őt állandóan s két utolsó mozgalmát már úgy is indította meg, hogy vagy a birodalomtól, vagy a pörtától való teljes szabadulást várta eredményül. Csakhogy nem ez lett az eredmény s a leszerelésnél meg kellett elégednie a kisebb, de azért tudjuk, hogy mégis igen jelentős vívmányokkal.

Az önállóságra jutás kétféle módon látszott előtte megvalósíthatónak.

Az egyik: a Habsburgoktól való szabadulás. Úgy látszik, hogy ezt habár nehezebben elérhetőnek, de talán fontosabbnak gondolta. Erre szükség volt a török támogatására s mindazon hatalmakéra, a melyek a Habsburgok ellen szövetkeztek. 1623-ban a porta támogatását meg is nyerte, fel is használta, de nagyarányú diplomáciai agitációt fejtett ki a nyugateurópai érdekeltség megnyerésére. Első sorban *Anglia* segítségét szerette volna megnyerni s ebben bízott is, mert hiszen I. Jakab angol király buzgólkodott leginkább a birodalmi átokkal sújtott Pfalzi Frigyes megmentésén. Ő, Frigyesnek első szövetségese méltán számított a pártolásra. Azonban inkább csak jóakaratot és biztatást nyert, mint segítséget. Ezt megnyerte az ugyanezen érdekkörhöz tartozó *Hollandiától* és *Franciaországtól* is, sőt *Velence* is rokonszenvvel nézte fegyveres készülődését. A jobb jövőben bízó cseh szövetségese pedig szabadító angyalként várták az erdélyi fejedelmet. -- Mindezeknek megnyerése nem látszott lehetetlennek. Ha a tervezett szövetség létre jő s őt főleg pénzzel segítik a szövetségesek, úgy igen valószínűnek látta a birodalmi politika megbuktatását. Ez esetben úgy állt előtte a jövő, hogy ő, mint magyar király önálló tagja annak az európai szövetségnek, a mely Franciaország körül alakult ki a birodalomellenes és protestáns hatalmakból. A töröktől való függését lazította volna ez a helyzet s hűbéres fejedelemből önálló szövetséges rangjára emelte volna. A hatalom és tekintély a magyar nemzet sorsát is jobbra fordította volna, hiszen most már maga rendelkezett volna sorsa felett egy nemzeti király kormánya alatt.

A fölkelés előkészületeit ez a szempont irányította s mivel a sikert főleg a nagyarányú szövetkezéstől várta, nem helyezett nagy súlyt Magyarország támogatására.

Azonban a szövetség nem jött létre s csak a török segítette, az sem olyan mértékben, a hogy a nagy tervek kivánták volna.

De Bethlen erre az eshetőségre is gondolt s erre nézve is megtette előkészületeit.

Az önállóságra jutás másik útja a töröktől való szabadulás lett volna. Hogy ezt elérhesse, meg kellett alkudnia a birodalmi politikával aképpen, hogy e megalkuvás neki és Magyarországnak önálló szerepet juttasson a török ellen való küzdelemben.

Ezt a czélt szolgálta az az ajánlat, a melyet követei 1624 februárjában adtak elé Bécsben.

Ennek lényege az, hogy Bethlen hajlandó a Habsburg-szövetséghez csatlakozni úgy, hogy Magyarországot mint kormányzó függetlenül igazgassa. Ez esetben igéri, hogy teljes erővel fellép a török ellen, de erre a birodalom segélyét is kéri. A protestántizmus ügyét azonban cserben nem hagyhatta s ezért a vallásháború megszüntetését is a kötetendő frigy feltételül szabta. Renata Cecilia hercegnő feleségül nyérése, valamint a katolikus hitre való áttérés könnyen lealkudható kikötések voltak.

Ez az ajánlat nem más, mint Bethlennek régi terve arra az esetre, ha a birodalmat a török ellen tudná megnyerni, csakhogy a változott viszonyok megváltoztatták a terv alakját is. 1620-ban még a szövetségesek révén hitte megnyerhetőnek a birodalmat a cseh korona vagy a német választófejedelemség megszerzésével. Most pedig a császár hatalma és a birodalom segítsége által támogatott függellen magyar fejedelemség által akarta az eddig ellenséges birodalmi politikát a magyar érdekek megfelelő útra terelni. — Tudjuk, hogy e tervével akkor állott elé, a mikor már tudta, hogy a másik, a császár megbuktatása az európai szövetségesek részvétlensége és a török erélytelen segítsége miatt nem sikerülhet.

Ez sem sikerült, főleg azért, mert nem hittek az őszinteségében. Legfennebb arra volt jó, hogy a kötetendő békét kedvezően befolyásolja.

Maga a fegyveres támadás jórészt erdélyi és török hadakkal indult és folyt le nagyjában az első felkelés útján. Hadászatilag kevésbé érdekes, mint az előző. A hadakozás alatt is folyton tartottak az alkudozások.

A második bécsi béke (1624 május 8.) megerősíti a nikolsburgit; de Bethlenre nézve némi terület- és pénzbeli veszteségekkel. A szabadság-biztosítékokról pedig nincs is szó a békében. Talán azért, mert ezeknek újabb megerősítését a helyzet nem is tette szükségessé.

A magyarság ügye annyit nyert vele, hogy erejének újabb bizonyosságát adta nemcsak a fegyveres támadás, de Bethlen nagykiterjedésű diplomáciai összeköttetései által is.

*

Bethlen második támadását a saját maga erején kívül csak a török segítségre alapította. Nyugateurópai barátai mind csak az ígéreteknél maradtak. A török pedig gyenge szövetségesnek bizonyult.

Bethlen bizonyára látta, hogy a nagy ozmán birodalom ereje a belső bajok és a persa háború elhatalmasodása miatt hanyatlóban van.

Mikor 1623-ban a török szövetségben bízva megkezdte második támadását, még nem tudta világosan a birodalom helyzetét, de a hádjárat további folyama alatt tisztába jött vele. Főleg ez s a nyugati segély

elmaradása kényszerítette a második bécsi békére. Ezzel, valamint második támadása körülményeivel egyáltalán nem volt megelégedve, még annyira sem, mint az elsőével. De azt az értékes tanulságot merítette belőle, *hogy a török támogatás nem elég ugyan a birodalmi politika ellen való küzdelemre, azonban a császárelleses szövetezés alapjául még mindig hasznos és nélkülözhetetlen.*

Mivel második hadjáratában őt a török csapatokkal is segítette, azért a török-magyar béke mindkét részről megszegettnek tekintett s a Bethlen bécsi békéje után itt is új békekötés vált szükségessé.

A békét Bécsben nagyon akarták, de Bethlen húzni-halasztani szeretete volna a dolgot az európai helyzet kialakulásáig.

Azonban 1625 május 26-án mégis létrejött a *hidasgyarmati béke* a zsitvatoroki alapján. Az egyezkedésnél mint a király követe szerepelt Bethlen legnagyobb és legmeggyőződéseesebb ellensége: *Eszterházy Miklós*. Ő vitte dülőre a békét s ő hiúsította meg Bethlen halogató szándékait.

Az 1625. évi országgyűlésen már nagyon meglátszott Eszterházy befolyása. Nagy része van abban, hogy Bethlen nem tudta megakadályozni III. Ferdinánd megválasztását és megkoronázását, pedig ha ezt tehette volna, nagy tekintélyt szerzett volna hatalmának a török előtt is s a készülő Habsburgellenes koalíció előtt is. De a besztercebányai gyűlés óta nagyon megváltozott a rendek magatartása. Eszterházy befolyására a dinasztia helyzete öt év alatt nagyon megerősödött Magyarországon s Bethlennek éreznie kellett, hogy a király ellen már alig-alig számíthat a magyar rendek megnyerésére. Ezért további készülődéseiben mindig nagyobb szerű diplomáciai agitációt fejt ki, s törekvéseinek sikerét ezeknek eredményétől várja.

Annyira azonban nem tehetett kockára a maga és országa sorsát, hogy nyíltan a császár ellen forduljon vagy vele szövetezzék. Egyelőre meg kellett maradnia a minden eshetőségre való elkészülés állapotánál.

Míg a gyarmati béketárgyalások folynak, addig ő megindítja diplomatiát a szélrózsza minden irányában összeköttetéseket keresni és a helyzetet kipuhatolni. A törökkel való tárgyalások ideje alatt folytonosan tárgyalt az udvarral is. Megújította házassági ajánlatát s természetesen a hozzákötött egyéb kívánságokat is. Most már komolyabban vette a császár leányával való házasságkötést s az udvarban sem nevettek már rajta, mert tudták, hogy Bethlen megnyerése két ország nyugalmanak biztosítása. A császárléányt azonban nem akarták odaadni, hanem más rokonsaládokból ajánlottak neki feleséget. Ezen ügyben sűrűen jöttek-mentek a követek. Bécs és Gyulafehérvár között. De a fejedelmi város más, messzebből jött követeket is látott. Az új nemzetközi háború előkészületeinek a Bethlen Gábor udvara lett egyik állandó műhelye s a mint

mindinkább valószínűnek látszott, hogy most nagyobb és szervezettebb mozgalom indul meg a császár ellen, azonképpen hidegül Bethlen folytonosan az udvarral szemben. 1625 őszén már elállott a Habsburgokkal való rokonság gondolatától s a brandenburgi választófejedelem hugát, Gusztáv Adolf sógornőjét kérte meg. Meg is nyerte. Az új rokonság éppen nem a császárral való együttműködés reményében köttetett, különösen ha azt is tudjuk, hogy a menyasszony díszkiséretéül küldött magyar urakkal együtt ment egy követ a már Németországba betört IV. Keresztély dán király táborába.

Ennek a követségnek az volt a célja, hogy Bethlent az európai protestáns szövetség tagjai sorába forma szerint is fölvétesse.

Hogy a helyzet így fordult, annak főoka a franciaországi diplomácia állásfoglalásában keresendő. 1625 elején ugyanis francia követ jelent meg Gyulafehérvárt, a ki Richelieu nevében támadásra biztatta Bethlent. Nem sokkal ezután a Pfalzi Frigyes követe is megérkezett s tudatta Bethlennel a francia-angol-holland-dán-svéd-német koalíció megalakulási törekvéseit s Bethlent is biztatta a belépésre. Bethlen örömmel értesült a nagy szövetekezéstről, de mivel oly távoli országokba való követküldés nehézkes és késedelmes dolog volt, azt ajánlotta, hogy Konstantinápolyban kössék meg a szövetséget s vegyék bele a törököt is.

Az európai diplomácia tényleg leginkább a portán érintkezett Bethlen biztosaival, de azért nem nagyon lelkesedett a törökkel való szövetekezés eszméjéért. Félt tőle, mert ügyének kompromittálását látta a mohamedánnal való barátkozásban a keresztyénség nagy érdekeit örökösen hangoztató birodalmi politikával szemben. Tudta, hogy a törökre szüksége van, de azt szerette volna, hogy a porta támogatását vívja ki Bethlen s a pogánnyal való szövetség ódiúját vegye ő egészen magára. Éppen ezért — főleg Angliában — nem akarták a Bethlennel való formális szövetséget sem, csak ki akarták őt céljaikra használni. Bethlen ezt tudta, mert ő is éppen olyan jól érezte a török szövetség népszerűtlenségét, hiszen e miatt kellett négy évig küzdenie trónja megszilárdításáért. Tehát azzal akarta ügyét népszerűvé és így erőssé tenni, hogy fölvétesse magát a szövetségbe. A hatalmak konstantinápolyi követei előtt tehát ezt kérte s ezenfelül tetemes pénzsegélyt. A szövetséget azonban az angol, holland és velencei követek megghiúsították s csak Franciaország ígérte meg a reá eső pénz kifizetését.

Bethlent azonban az eddig ért csalódások nagyon óvatossá tették s nem ígért semmit a francziák biztatására addig, a míg a szövetségbe föl nem veszik s a pénzsegélyt meg nem adják.

A szövetségbe való fölvételt különben másként is megpróbálta. Érezte, hogy ügyét csak így teheti népszerűvé s azt is tudta, hogy a

diadalmas háború végén kötendő béke előnyeit is csak így biztosíthatja magának. Ausztria felosztására gondolt s az osztozásnál részt kívánt magának. Az 1619-iki nagy reménységek sohasem aludtak ki lelkében s a Morvaországgal megnagyobbított Magyarország koronájával fején a török hatalom megdöntésére induló hadak fővezérének szerette magát látni a jövőben, a mikor már nem kell majd Jánusz-fővel kétfelé nézni s kétfelé ámitani.

Említettük, hogy 1625 őszén követet küldött a dán királyhoz megizenvén neki, hogy mily feltételek alatt hajlandó a szövetségbe belépni. IV. Keresztély pártolta Bethlen kívánságát s a fejedelem követét Hágába küldte, a hol a szövetségesek követei éppen összegyűltek. Itt tényleg létrejött a dán-angol-holland szövetség, de Franciaország nem lépett be, Bethlent pedig nem vették be — amint mondták — túlságos nagy pénzbeli követelése miatt. De megküldték neki a feltételeket s némi pénzsegéllyel is biztatták, s azt is ígérték, hogy a jövő (1626) évben, a mikor a szerződést rátfikálják, őt is beveszik, csak küldje el követét Hágába.

Az 1625. év tehát eltelt a nélkül, hogy Bethlen beléphetett volna a külföldi Unióba. Ferdinánddal tehát nemcsak hogy nem szakíthatott, de színelnie kellett a jó barátságot, hogy magára hagyatása esetén veszedelem ne érje. Innen érthető, hogy új házasságát tudatja az udvarral, annak hozzájárulását kéri, biztosítja a további hódolatról s egyben arról is, hogy a császári házzal való rokonság elmaradása nem vonja magával felajánlt szolgálatai megtagadását. A kassai fényes esküvőn a császár és a spanyol király követei is megjelentek ajándékaikkal s Bethlen tünnető szivességgel fogadta őket.

A portán lévő követei pedig ugyanakkor mindent elkövettek, hogy a török hadisegélyt kieszközöljék s maga Bethlen is nyomatékkal sürgette az Unióba lépni készülő hatalmakat, hogy együttes követséggel kérjék a porta támogatását, sőt a szövetségbe való belépését.

A porta helyzete nagyon rosszul állott. Évek óta tartott a janicsárok lázadása, a melynek szultánok és nagyvezérek estek áldozatul. Még ennél is nagyobb baj volt, hogy kitört Perzsiával a háború s a birodalom haderejének nagy részét ez kötötte le. De éppen e válságos helyzet kényszeríti a portát arra, hogy gyengeségét palástolja a német császár előtt s a nagy Habsburg-ellenes szervezkedésben maga is, legalább a magyarországi haderejével részt vegyen. A portán lévő velencei, angol és holland követek minden módon támogatták Bethlen kívánságait, hogy a török haderő ilyen módon a küzdelembe vonassék a nélkül, hogy a szövetséget is meg kellene kötni a pogánynyal. A porta tehát már 1625 őszén elhatalmazta Bethlent a nyugateurópai szövetségbe való belépésre s a következő év nyarán (1626 júliusában) Mansfeldnek dessauai veresége után

a szövetségesek követeinek sürgetésére végre megnyeri Bethlen az annyira óhajtott fegyveres támogatást. A szultán parancsot küldött a magyarországi basáknak, hogy Bethlent „megtámadtatása esetén“ segítsék. Ugyanerről tudatta a porta az érdekelt szövetséges államokat is. A vitéz boszniai basa *Murteza*, a ki nemsokára budai basa és szerdár lett, jól tudta, hogy a „megtámadtatás esetét“ nem kell nagyon lelkiismeretesen vennie.

A török szövetség nemcsak meg volt nyerve, de hadai is készen voltak az indulásra 1626 nyarán. A felkelést meg lehetett kezdeni.

Ámde Bethlen európai szövetségeseivel is rendbe akart jöni. Ha most sikerül a hágai szövetségbe belépnie s abba a törököt is bevonnia, akkor évek óta kovácsolt tervéi végre megvalósulnak. A francziák, angolok, hollandok nyugaton, a dánok és svédek északon, a szultán Erdély és Velence délen és délkeleten, magában Németországban pedig Pfalzi Frigyes és Mansfeld az Unió hadaival ha egyszerre megkezdik a támadást, a magára maradt német-spanyol Habsburg szövetséget semmi sem mentheti meg. Egy ilyen európai alakulattal szemben Magyarország közömbös nem maradhatott, mert a szövetségesek diadala esetén a magyar nemzet is annyiban számíthatott a következményekre, a mennyiben a diadalt kivívni segítette.

Csakhogy a szövetségeseket igen különböző érdekek terelték egy táborba. A cél, a melyre törekedtek, nem volt egységes s így egységes eljárást sem tudtak megállapítani.

A szövetség lelke, Franciaország be sem lépett a formaszerinti szövetségbe s mielőtt fegyverre került volna a sor, békét kötött Spanyolországgal. Követte a példát Velence is. Ennél azonban rosszabb hatást tett Bethlenre a Gusztáv Adolf irányváltoztatása, a ki most azt ajánlotta Bethlennek, hogy Bécs megtámadásával felhagyva, menjen a lengyel király ellen. De Bethlennek az éppen úgy nem volt érdeke, mint a hogy Gusztáv Adolftól távolabb eső fontosságú kérdés volt a császár megtámadása. Kölcsönösen a saját céljaikra szerették volna egymást felhasználni s így az egyesülésből nem is lett semmi.

Most már az volt a fontos Bethlenre nézve, hogy a már megnyert török támogatás mellé legalább a megmaradt hágai szövetség segítségét biztosítsa. Ez valamennyire sikerült is neki, habár a legfontosabb dolog, a pénzsegítség későn érkezett.

A dán királyhoz 1626 júniusában tért vissza Bethlen követe, tehát a dessauai vereség után. Ennek hatása alatt Keresztély megígérte, *hogy Mansfeldet azonnal Sziléziába indítja, hogy Bethlennel egyesüljön s pénzt is küld.* Quadt, a fejedelem követe erről nyomban jelentést küldött Erdélybe megízenve a fejedelemnek, hogy július 30-án induljon el seregével. Hollandia és Anglia azonban csak ígéreteket tettek s a szövét-

ségbe is csak akkor vették be Bethlent, a mikor már ő a törökkel egyesülve amúgy is megidította a támadást. A dán király által küldött pénzsegély pedig a fölkelés leszerelése után jutott Bethlen kezeihez.

A nagyszerű külföldi támogatásból tehát nem maradt egyéb, mint a török sereg és a Mansfeld megvert hadával való egyesülés reménye.

Azért különösen katonai szempontból mégis érdekes és nagyszabású volt a támadás. Azzá tette főleg a Wallenstein hadaival való szembekerülés.

A mint Bethlen értesült arról, hogy Mansfeld keletre indult az ő csapataival való egyesülésre, végre rászánta magát a támadásra. Sokat várt az új felkeléstől. A török sereg segítségével most nem kételkedhetett, mert Murteza már Budán volt vagy 10.000 emberrel. Mansfeldet megverte ugyan Wallenstein Dessaunál, de a megvert vezér Bethlen sógorának, a brandenburgi választónak területére húzódott vissza s itt új csapatokat toborzott, sőt János Ernő szász weimari herczeg vezérlete alatt több ezer dán gyalogossal is gyarapodott csapata. Wallenstein üldöző serege Brandenburg határán vesztegelt s háta megett még legyőzetlenül állott a szövetség fővezére: a dán király. Bethlenre nézve tehát még a francia segély elmaradása és a hágai szövetségesek huzavonája daczára is eléggé biztató volt a harctéri helyzet. Úgy látszott hogy éppen az ő fellépése van arra hivatva, hogy a szövetség hadáva, egyesülve valahol Sziléziában vagy Morvaország területén összemérje fegyverét Wallensteinnal s ezáltal a keleti harctéren eldöntse a háború sorsát. A nyugati harctéren a dán király és Tilly, a katolikus liga seregének vezére állott egymással szemben, ott az ő küzdelmüktől függött a háború további sorsa.

Bethlen tehát így is megérte, hogy a nemzetközi bonyodalom megoldásában döntő szerephez jutott. A IV. Keresztély és a Bethlen Gábor hadi sikerétől függött a protestáns császárelenes szövetség ezutáni helyzete és sikere s így a birodalmi politika sorsa. Ha a két vezér döntő diadalt arat, Bethlen eléri célját, mert olyan békét köthet a császárral, a mely a tervezett házasság és egyéb áldozatok nélkül is urrá teszi őt Magyarország felett s *egyben félelmissé a hanyatló török birodalommal szemben.* Diplomáciai lángelméje most fejtette ki legteljesebben önmagát. Sikerült a török birodalomra nézve oly vészthozó tervet a *török sereg támogatásával* vinni a megvalósítás döntő fordulata elé. Azon a ponton állott Bethlen, hogy kiszabadítsa a magyarságot az önvédekezésből folyó terméketlen kétszínű politika lánczai közül s az életet a fejlődés útjára terelje azzal, hogy a két ellenség közül az egyiket megnyerje a másiknak megtörésére; e megtörés által a magyarság újra egységbe tudjon szervezkedni s föl tudjon lépni a megmaradt, az előbb szövetséges ellenség ellen. Ez az egy mód volt arra, hogy

Magyarország megszabaduljon a jánuszarczú politikától s az eddig ennek szolgálatára lekötött társadalmi erőt újra az alkotó munka szolgálatába terelje. A magyarság produktív erejének felszabadítása függött a siker-től s ha minden úgy történik, a hogy Bethlen elképzelte és erejét szinte meghaladó erővel előkészítette, akkor a magyarság jó nagy idővel előbb visszahelyezkedik a továbbfejlődés útjára.

Hogy Bethlen a Habsburgok megtörése által Magyarországnak a saját uralma alatt való egyesítésére s azután a török kiverésére gondolt, kitűnik mindabból a sok tervezetéből, diplomáciai agitációból, ámitásból, ígéretből és fenyegetésből, a melyet ő 1619 óta elkövetett. Célját sohasem adta fel, csak a rávezető utakat változtatta a szerint, hogy a két ellenség közül melyiktől látszott könnyebbnek a szabadulás. Ezt pedig első sorban a Habsburg dinasztia hatalmi helyzetének ingadozásai mutatták meg. Ezért kellett Bethlennek mindig a *birodalmi politika* sorsához kötni a maga országszabadító tervezetéseit. Akár tudatában volt a konszolidált magyarság fejlődésre képes életének rekonstruálása, mint cél, akár nem, de diplomáciai és hadi előkészületeinek sok irányba szétágazó szálai erre az eredményre utalnak s ha sikerre vezettek volna fáradozásai, akkor ezt az eredményt valamennyire el is érthette volna.

A harmadik támadásnak okai tehát e messzemenő nemzetszabadító tervek voltak, a melyek természetesen kapcsolatban állottak az ő személyes nagyravágyásával. Ez mint lelki motívum elvitázhatatlan, de éppen úgy nem hiányzott a II. Ferdinánd, a Gusztáv Adolf vagy a Cromwell lelkéből sem. Nem is hiba ez addig, a míg egyezik a közérdeket szolgáló eszményi céllal. Bethlen pedig a maga nagyravágyó terveit soha a magyarság rovására nem érvényesítette. Éppen az alkotja lelki konstrukciójának egyik sajátosan kifejező, domináló vonását, hogy a reá nézve kedvezőtlenül változott helyzetet azonnal megérti, abba belenyugszik s *ennek következményeit első sorban saját személyére nézve vonja le*. Minő más jellem volt a téli király, *Pfalzi Frigyes*, a ki minden politikai fordulástól csak koronája és tartománya visszaszerzését várta s a kedvezőtlenül fordult helyzet következményeit éppen személyére nézve nem tudta levonni.

Azok az okok, a melyekkel Ferdinánd és a magyar rendek előtt indokolta kitámadását, csak ürügyek voltak arra, hogy a fegyverkezésnek a jogosság látszatát adják s a magyar közvéleményt részére nyerjék.

Országá határát folytonos alkudozás között 1626 augusztus 25-én lépte át. Akkor Mansfeld már elhagyta Brandenburgot s Wallenstein seregétől üzelve Morvaországon keresztül Magyarország felé tartott.

Wallenstein is, Mansfeld is óvakodott attól, hogy a háború színterét Magyarországra tegye át. Tudták, hogy itt legkevésbé élelmezhetik seregüket, pedig mindkettőnek nagy mértékben szüksége volt annak a föld-

nek élelemszolgáltatására, a melyen átvonult. Bethlennek azonban éppen arra volt szüksége, hogy a döntő mérkőzés Magyarországon legyen sok minden ok mellett főleg azért, mert a tekintélyes török sereg támogatását az ország határán túl nem remélhette. Ez is oka lehetett annak, hogy olyan későre indult meg seregeivel, mert ezzel időt adott Wallensteinnak arra, hogy a Mansfeld seregét Magyarországba űzze s akarva nem akarva ide kövesse.

Mikor Bethlen szeptember végén Balassagyarmatnál állott csapataival, akkor Wallenstein már Lévánál volt; Mansfeld pedig, a ki szept. elején a Garamig nyomult volt előre, talán Wallenstein gyors előrehatolásától megijedve visszavonult a morva határ felé. Hiábavaló volt a fejedelem folytonos sürgetése, a melylyel a Mansfelddel való egyesülést siettetni akarta, ez már nem történhetett meg. A Nógrádot ostromló törököt azonban sikerült magához vonnia s így szeptember 30-án az Ipoly mellett, *Drégelypalánkánál Wallenstein hadaival szembe került.* Itt kellett megtörténnie a döntőütközetnek Bethlenre nézve kétségtelenül hátrányos helyzetben.

Ekkor ugyanis már mindkét táborban tudták, hogy a dán királyt Tilly augusztus 27-én döntőcsatában megverte s így a nyugati harcztér elveszett a szövetségesekre nézve. A keletin pedig csak Bethlen és a török állott kisebb és szervezetlenebb sereggel a császár nagyobb seregével és világhírű hadvezérével szemben. Mansfeld lekéselt s így a döntőütközetből a szövetséges hadsereg kimaradt.

A helyzet eldöntése tehát a Bethlen sikerétől függött. Ha győz, még megfordíthatja a szövetségesei által elvesztett hadi szerencsét, de ha vereséget szenved, nemcsak minden nagy terve omlik össze, hanem a Magyarországra nézve kivívott eddigi eredményei is áldozatul esnek. Hasonló volt helyzete a csehekéhez a fehérhegy csata előtt. A döntőütközetbe bocsátkozás nagy sikert vagy nagy veszteséget jelenthetett. Csakhogy az az esetleges veszteség Csehország sorsára juttathatta volna Magyarországot. Ezt nem volt szabad kockáztatnia akkor, a mikor a Liga seregei oly döntő diadalt nyertek a lutteri csatában.

Bethlen tehát megint megalkudott nagyratörő terveivel s a szeptember 30-iki előcsatározás után az éj leple alatt visszavonult hadállásából Szécsényre.

Wallenstein éppen annyira félt a döntőütközettől, mint Bethlen s a másnapi haditanácsban visszautasítva a nádor ajánlatát, hogy Esztergom és Vác visszahódítására induljon, elhatározta, hogy elvonul Érsekújvár felé. Mivel Bethlen fegyverszünetet kért, Wallenstein azzal ámította magát és a nádort, hogy mint győztes távozik Magyarországból, hiszen Bethlen kikerülte a vele való megütközést és visszavonult. Pedig Wallenstein nem győzött. Arra sem mert vállalkozni, hogy a Bethlen és Mansfeld

egyesülését megakadályozza, a mi nemsokára Szécsényben megtörtént. Az egyesülés után a fejedelem, a Mansfeld és a budai basa hadai előrenyomultak Barsig s a Morva felé vonuló császári vezért üldözőbe vették. Wallenstein úgy tett, mintha feladatának megfelelt volna s győztesként távoznék Magyarországból, valóban pedig éhségtől gyötörve és a fejedelemtől kergetve menekülnie kellett kétes dicsőségű küzdelmei területéről.

A barsi táborban összegyűlt szövetségesek még tanácskoztak a hadjárat folytatásáról, de Bethlen nem akarta az országot elhagyni, Mansfeld pedig nem akart Magyarországon harcolni. A táborban összegyűlt rendek is a békét sürgették, a török sereg is hazafelé készülődött. Ezt ugyan a Bethlen erélyessége maradásra bírta, de a mikor megérkezett a hír, hogy a szultánt a bagdadi döntőcsatában megverték a persák, a fejedelem is belátta, hogy szövetségesek nélkül marad s az általános békeóhajtással szemben a küzdelmet nem folytathatja. A csataterén le nem győzték s így áldozat nélkül köthette meg a *pozsonyi békét*, a mely a nikolsburgi pontokat úgy az országra mint Bethlenre nézve megerősítette. Ez is nagy eredmény volt akkor, a mikor a német harctéren mindenütt diadal kísérte a császár hadseregeit s a törököt Keleten minden időkre kiható nagy vereség érte. A nagy európai háború eddigi küzdelmeiből a császárral szemben csak ő maradt legyőzetlen.

A pozsonyi béke után szerényebb eredménnyel is beérte volna egyelőre s a szultán és a király között megindult békealkudozást arra akarta felhasználni, hogy Erdélynek függetlenségét mindkét részről szerződészerűleg biztosítsa. Az udvarnál volt is némi hajlandóság e kívánság teljesítésére, azonban a porta nem akarta Erdély irányában kezét megkötni s így a *szőnyi béke* Erdély függetlenségének biztosítása nélkül köttetett meg 1627 szeptember 13-án.

Azonban sem a pozsonyi, sem szőnyi béke nem jelentette a fejedelem nagy terveinek elejtését. Jól látta, hogy a császár európaszerte legyőzte ellenségeit a harcmezőn, de e győzelmek nem vetettek véget a Habsburgellenes és protestáns hatalmak szövetkezési terveinek. Más-más alakban újra meg újra fölvetődött a szövetség gondolata s Bethlent most már keresték, sürgették a belépésre. Harmadik támadásának híre és jelentősége egész Európában elterjedt s az új szövetséges háborúban még nagy szolgálatoakat vártak tőle.

Ő maga is tovább tervezgetett s mind szélesebb alapokra helyezte előkészületeit.

Bécsben — szokása szerint — megint fölajánlotta kardját és befolyását a török ellen s ugyanekkor a portát a császár növekvő hatalmára figyelmeztetve a persákkal kötendő békére akarta rábeszélni. Maga Lengyelországra vetette szemét s a svédekkel egyesülve a lengyel korona megszerzésén gondolkozott. Ha ez sikerülne, mily nagy erőt nyerne

mindkét ellenség ellen. Nemcsak a svédekkel és a lengyel elégiütle-
nekkel tárgyalt ebben az ügyben, hanem a portát is puhította s Moszkvá-
ban is jártak emberei a hatalmas és gazdag orosz czárral való szövetsé-
séget előkészíteni. Az új Unió tényleg alakulóban volt s ebben Gusztáv
Adolf mellett neki is nagy szerepe lett volna. A háború ezután fejlett ki
valóságos világeseménynyé s a svéd és francia katonaság, pénz és kintartás
ezután fordította a protestáns szövetség javára a küzdelem kimenetelét.
A császárt utóbb nagy veszteségek érik s a harmincz évi háborúból
diadallal, nagyhatalomként emelkedett ki a két legkitartóbb harcosfél:
Francia- és Svédország.

Bethlen az új szervezkedést nem érte meg; 1629-ben, 49 éves
korában meghalt.

*

Bethlen Gábor életének javarésze ezekben a diplomáciai tényke-
désekben és hadvezetésben telt el. Úgy próbáltuk a fenti sorokban
különbön eléggé köztudomású politikai szereplését feltüntetni, hogy abból
az ő alakjának jelentősége és értéke tűnjék ki. A részletek elhagyásával
főleg terveit és aztán az elért sikert igyekeztünk kiemelni a rendkívül
bonyodalmas ismereti anyagból. Az elbeszéltek alapján most már röviden
konstatálnunk kell az eredményt, nemcsak azt, hogy nagyszabású akció-
jával *mit ért el*, hanem azt is, hogy *mit akart elérni*. Az elmondottak-
ból ugyanis világosan kitűnik, hogy nem azt érte el, a mit akart.

Diplomata pályafutásának nevezetes fordulópontja az 1618-ik esz-
tendő, a cseh forradalom kitörésének éve. Addig ugyanis csak az egyen-
súly helyreállítása volt politikájának célja.

Am 1618-ban az erdélyi politika vissza volt állítva arra a reális
alapra, a melyre Martinuzzi fektette. Ennek feladata volt a török—német
ellentét egyensúlyozása s a kettő között kitörendő háború megakadályo-
zása addig, a míg a helyzet úgy nem fordul, hogy valamelyik ellenség-
nek végleges leverésére alkalom nem kínálkozik.

A cseh forradalom s annak nagyszabású következményei Bethlen
Gábor lelkében a töröktől való szabadulás reményét ébresztették fel s
ezért mindenáron le akart térni a kétszínű politika útjáról, hogy Magyar-
országot egy célra, egy táborba szervezhesse. Azonban előbb a birod-
almi politikát kellett lefegyverezni, ártalmatlanná tenni.

A királylyal azonban nyílt szövetségre lépni nem lehetett addig, a
míg fennállott az a veszély, hogy Ferdinánd nem fogja őt elég erővel
segíteni a török ellen, vagy pedig a török kiverése esetén még jobban
megerősödik a birodalmi politika. De lehetett volna úgy vonni a magyar
érdekek szolgálatára a német birodalmat vagy legalább Ausztriát, hogy
a függetlenséget fenyegető veszély előbb elháríttassék. Azért akart Bethlen
cseh király, majd német választó, majd Magyarország ura lenni, hogy

az innen nyert hatalommal megerősödött Magyarország koronájával fején ereje legyen a birodalmi politika veszedelmét elhárítani. Erre azonban a császári hatalom megtörése kellett volna az európai protestánsok és a török segítségével. Mikor ez nem sikerült, más alakban próbálta tervét kivinni. Felajánlotta szövetségét a császárnak, de hatalmat és befolyást akart magának biztosítani részint a Habsburg-házzal kötendő rokonság, részint az által, hogy Magyarország kormányzását magára kívánta ruháztatni. Mikor ez sem sikerült, újra visszatért a Habsburgellenes szövetséghez s annak diadalától várta a hagyományos és veszedelmes császári politika bukását s egyben a maga emelkedését. Bizonyos, hogy jól előkészített támadásainak nem csak az volt a célja, hogy általuk a magyar nemzet ellenálló erejét újra és újra megmutassa s a kicsikart békékkel az alkotmány számára papirosbiztosítékokat szerezzen. Nem egészen úgy gondolkozott, mint Bocskay. Szüksége volt arra, hogy fölkeléseinek a törvényesség színét megszerezze s mint példára és jogalapra Bocskayra és a bécsi békére hivatkozzék, de ha oly döntően győzött volna ő is, szövetségesei is, mint ahogy remélte, bizonyára nem elégedett volna meg a bécsi béke újabb biztosításával. Döntőbb diadalt akart nyerni a császári politikán s Magyarország függetlenségét s ezáltal a magyar faj ön kifejlését végleges és önálló létalapra akarta vinni. Ha a féldiadalok szülte óvatosság nem parancsolta volna a mérsékletet, nem habozott volna a koronát elfogadni s hogy magát olykor a török ellen hadat vezető koronás magyar király szerepében szerette elképzelni, az több volt, mint pusztá ábránd. Komoly törekvés volt, a melynek szárnyát szegte elszigetelt helyzete s az a körülmény, hogy az a szövetség, a melynek sikerétől ügye függött, még nem volt eléggé kiforrott, megalakult és céltudatos. Mindég csak féldiadalt aratott, pedig ő maga egészen megállotta a helyét. De szövetségeseinek teljes veresége után meg kellett elégednie a féldiadal eredményeivel.

Célját nem érte el. A birodalmi politikát nem tudta véglegesen leszerelni s így Magyarországot sem vezethette a független fejlődés útjára s a török ellen sem léphetett fel.

De politikája mégsem volt eredménytelen. Kevesebbet ért el, mint a mennyit akart, de ez a kevés is sok, mert valósággal az életbenmaradást jelentette a magyarságra nézve. A fehérhegyi, dessaui, lutteri és bagdadi nagy döntőcsaták idejében vajjon a kétségtelenül magyar lelkű Forgács Zsigmond, Thurzó Szaniszló és Eszterházy Miklós a maguk udvarhoz szító politikájukkal el tudták volna-e érni Magyarország állami önállóságának törvényes, királyi esküvel pecsételt biztosítását? Alig hihető. A nikolsburgi, bécsi és pozsonyi békekötések nem mentették ugyan meg Magyarországot a birodalmi politika törekvéseitől, de megakadályozták annak diadalrajutását olyan időben, a mikor az a leg-

hatalmasabb volt s a mikor a török birodalom ereje már kevés volt annak feltartóztatására. S Bethlen Gábor sikerei a magyar állam továbbélését biztosították s alapot, erőt, erkölcsi támaszt adtak a további küzdelemre.

Erdélyre nézve még többet jelentettek e sikerek. A kitamadások megvédték ezt az országot minden külső zavaró hatástól s így az elmaradt társadalmi konszolidáció egy nagy szervező tehetség irányítása mellett a fejlődés útjára igazodott.

Erdélyt Bethlen Gábor alakította állammá s így Erdélyre nézve az ő kormányzata valóságos társadalomszervező politika volt. De ne feledjük, hogy ezt a munkát diplomáciai és hadi sikerei nélkül nem tudta tudta volna végrehajtani.

(Kolozsvár.)

Makkai Ernő.

Szabadság és egyenlőség.

(Előadatott az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1914 márczius 29-én tartott közgyűlésén.)

A társadalom életére kiható eszmék sorában legnagyobb jelentőségű minden időben kétségkívül e két eszme: a szabadság és egyenlőség eszméje volt.

Különböző felfogásuk döntő a társadalom egész alakulására és elmondhatjuk, hogy az emberi nem egész története nem más, mint szakadatlan küzdelem ezen két eszmének különböző módon megvalósítása iránt.

Érezte ezt a XVIII. századnak az a nagy társadalombölcseleje, kinek politikai tanai a legnagyobb mértékben gyakoroltak hatást a társadalmi fejlődésre: Rousseau, midőn azt mondja: „Ha azt keressük, miben áll a legfőbb jó, úgy találjuk, hogy az erre a két fő dologra megy vissza: a szabadság és az egyenlőség. A szabadság, mert minden függőség az állam testéből elvett erő; az egyenlőség, mert nélküle nem állhat fenn a szabadság.“¹

Mi a szabadság?

A XVIII. század másik nagyjelentőségű politikai írója: Montesquieu kiemeli már, hogy nincs szó, melynek annyiféle értelmet adtak volna, mint a szabadságnak; mely az elméket oly különböző módon szállta volna meg. Mindenki a társadalomnak oly berendezését értette alatta, mely vágyainak leginkább megfelel.²

Ez így van ma is. Az individualista iránynak szabadság az államhatalomnak mennél szűkebb térre szorítása. A demokráciának az általános választójog. A szocializmusnak a tőkén nyugvó osztályuralom eltörlése.

A szabadság fogalomnak legkülönbözőbb értelmezésével találkozunk. De ezek nagy részének az a hibája, hogy azt nem a maga egészében, csak töredékeiben tekintetik s a szabadság különböző alakjait nem viszik vissza egységes alapra.

Az egyik meghatározás szerint (Hobbes) a szabadság a mozgás akadálytalansága.

¹ Contrat social II. könyv, XI. fejt.

² L'Esprit des lois XI. könyv, II. fejt.

A mozgás akadálytalansága megvan a testeknek a gravitációnál fogva a föld felé való esésében is. De ez egy, a testen kívül fekvő erő hatása. A szabadság tehát nem a mozgás akadálytalansága, hanem csak az élet akadálytalansága lehet, a miben már benne van az, hogy az állapotváltozás belső erő hatása.

Az emberre nézve azonban a szabadság csak oly életkifejtés lehet, mely az emberi eszmének, lényeknek, minőségnek megfelelő. Mert az állat, a Rousseau-féle természeti állapotban vagyis társadalmon kívül élő ember, a társadalmi életet élő ember egyaránt szabadok. De más mind-egyiknek szabadsága.

Az állat, a természeti állapotban élő ember szabadsága a természetes szabadság, melynél fogva mindent megtehet, mit természeti hajlamai kívánnak, feltéve, hogy más hasonló törekvések ezt nem akadályozzák. Társadalmi lét hiányában ez minden esetben bekövetkezik, ha más nagyobb fizikai erővel rendelkezik.

A természetes szabadságban tehát csak az erősebbnek van szabadsága. Miből világos, hogy a társadalmi léttel minden egyesnek csak oly életkifejtése fér össze, mely nem akadályozza mások hasonló életkifejtését. De az emberi életnek mily kifejthetése az, melyben a szabadság megnyilatkozik? Nyilván csak olyan, mint már mondtuk, mely az ember eszméjének megfelelő. De miben áll ez utóbbi, mi az, a mi által az ember a természeti világból kiemelkedik? Az az ereje, melylyel képes magának öntudatosan célokat tűzni, hogy tartalmát: szellemi és anyagi erőinek mennél teljesebb kifejtését megvalósíthassa, az a képessége, hogy ezt önelhatározással teheti. A szabadság tehát az emberi lényeknek akadálytalan kifejthetése, az ember önmeghatározó élete. A szabadság az emberi eszmének mellőzhetlen eleme. „Lemondani a szabadságról annyi, mint lemondani az emberi minőségről.“³

A szabadság tartalma első sorban negatív: az uralomtól, korlátoztól, kényszertől mentesség.

A szabadságban ezen negatív oldalának előtérbe lépése arra vezetendő vissza, hogy történeti kifejlődésében az érte való küzdelem mint a korlátozástól, kényszertől való mentesülés iránti törekvés jelentkezik.

A szabadság mindenesetre az uralomtól való mentesség is. De nem általában az uralomtól, hanem csak az emberi lényeggel ellentétes, korlátlan uralomtól, kényszerítő tartalomtól mentesség. Az uralomtól mentesség azonban az akarat, cselekvés és ennek tárgya felett uralmat adván, a szabadság nemcsak uralomtól mentesség, hanem maga is uralom, hatalom.

Az egyes részint mint egyén, részint mint a közület tagja jön tekintetbe. Az önmeghatározó életkifejtésnek mindkét minőségében érvé-

³ Rousseau: Contrat social I. könyv, IV. feje.

nyesülni kell s így áll elő a szabadság két fő alakja: az egyéni és a közszabadság: politikai szabadság.

Az egyéni szabadság az ember, a politikai szabadság a polgárnak, a kiből és a ki által a nemzet él, akar és cselekszik, szabadsága.

Az egyéni szabadság emberi rendeltetésünknek önelhatározással valószínűsítése. Az állammal szemben az állami uralomtól, a korlátoktól mentesség bizonyos körben. Annak elismerése az állam által, hogy az egyest bizonyos működési körben hatalmával nem háborgatja. Tehát bizonyos körbeni cselekvésünknek az államhatalomtól mentesítése, sőt védelme, annak biztosítása, hogy abban más egyének sem fognak háborgatni.

A politikai szabadság a nemzetnek önrendelkező élete. Azt jelenti, hogy a nemzeti élet saját tagjainak akaratán nyugszik. Az egyes polgár szempontjából ennek az a képessége, hogy az összesség, a társadalom életére befolyást gyakorolhat.

A szabadság e két főalakját egyaránt csak a legújabb kor valószínűsíti. Mert az ó-kori államban a rabszolgaság intézményénél fogva a társadalom nagy része ki van zárva még az egyéni szabadságból is. A középkorban, az individualizmus előtérbe lépésével, van egyéni szabadság, de a politikai szabadság háttérbe szorul. Csak a legújabb kor szerez érvényt az ember önmeghatározó képességének mindkét irányban, ez által magasabb erkölcsi tartalmat adva az államéletnek.

Az egyesnek, mint embernek, ezen lényegéből folyó szabadsága, az egyéni szabadság a modern államban az alap- vagy sarkalatos jogok elismerése által valósul meg.

Ezek jogot adnak az egyesnek magával az állammal szemben. Azt fejezik ki, hogy az egyes nem olvad fel teljesen az állami létben, alávetettsége korlátolt, bizonyos fokig szükséges önállóságát megtarja az állami létben is. Ily jogok biztosítását az egyes részére sem az ó-, sem a középkor nem ismerte. Az első ily megállapítása a polgár szabadságának, jogainak Angliában történik 1627-ben, majd az „alattvalók jogainak és szabadságainak“ 1689. évi deklarációja által. Ezt követik a tizenhét század végén az egyes északamerikai államok. Az „ember és polgár jogainak“ 1789. évi, oly sokat emlegetett francia deklarációja viszont egészen az északamerikai példa után indul. Azoknak, nevezetesen Virginia állam 1776. évbéli deklarációjának (bill of rights) egyszerű utánpótlása az.

A francia nemzetgyűlés ezeket a jogokat, mint az ember „természetes, elidegeníthetetlen és szent jogait“ jelenti ki.

Az ember szabadnak és jogokban egyenlőnek születik és ilyen marad. Az ember természetes és elidegeníthetetlen jogai: a szabadság, a tulajdon, a biztonság és az elnyomatással szembeni ellenállás. A szabadság azt foglalja magában, mindent megtehetni, a mi nem árt másoknak; ennélfogva minden ember természetes jogainak gyakorlása nem

bírhatja másban határát, mint mások hasonló jogaiban. Ezen határokat csak a törvény állapíthatja meg. Mindenki egyenlő a törvény előtt. Szabadságában csak a törvény értelmében korlátozható, vagy fosztható meg attól. Senkit sem szabad háborgatni véleményeért, vallási meggyőződéseért, míg ezek nyilvánítása a közrendet nem zavarja. Mindenki szabadon kifejezheti szóval, írásban vagy nyomtatásban gondolatait, de a visszaélésért felelős marad a törvény értelmében.⁴

Az „ember és polgár jogai“ francia kijelentésének, az egyéni szabadság tartalmát kitevő jogok ezen első megállapításának az európai kontinensen jelentősége, mint láttuk, nem a nemzetgyűlés ezen tényének eredetiségében rejlik. Az északamerikai demokracziák jönnek először a gondolatra, hogy ezeket, mint új jogokat magával az államhatalommal szemben is megállapítani kell (Angliában ugyanis az idézett kijelentések csak már meglévő szabadságok megerősítései voltak). A polgárjogok francia kijelentésének jelentősége abban a közvetlen hatásban áll, melyet a többi európai államokra gyakorolt. Az „ember és polgár“ jogainak, ezeknek a természetes, elidegeníthetlen és szent jogoknak 1789. évi francia kinyilatkoztatása mindenesetre az a roppant jelentőségű esemény, melyhez fűződve a szabadságnak Európaszerte megvalósulása a tizenkilencedik század folyamán bekövetkezett. Az alkotmányos, szabad állam legelső fellételeként ismerik el, hogy a polgár szabadságát a személyes szabadság, a tulajdon sérthetlensége, a lakásjog, vallásszabadság, sajtószabadság, tanszabadság, egyesülési és gyülekezési szabadság, kérvényezési és panaszjog, a munka, foglalkozás és pályaválasztás szabadságának törvénybe iktatásával megállapítsák és megfelelő intézményekkel biztosítsák.

A lekicsinylés, melylyel e deklarációt a későbbi korok illetik, mondván, hogy kár volt az időt ily pseudofilozófiai közhelyekre vesztegetni (Thiers), arra vezethető vissza, hogy maguk a francziák voltak azok, kik később ez elveket legkevésbé tartották tekintetben.

Az emberjogok francia kinyilatkoztatásával indul meg azonban az a fejlődési folyamat is, mely a tizenkilencedik század folyamán általános érvényesülést szerez annak az eszmének, hogy az egyes ne csak mint ember, hanem mint a köz életére befolyó is szabad legyen. A politikai szabadság eszméjének általános bevonulása az államszerkezetekbe, elsősorban a népképviselő útján, szintén ama nagyjelentőségű eseményhez kapcsolódik. A törvény — mondja az 1789. évi kinyilatkoztatás — az általános akarat kifejezése; minden polgárnak joga van személyesen vagy képviselők által résztvenni annak megalkotásában. Minden polgár egyaránt alkalmazható mindennemű közhivatalra, egyedül a képességet tartva szem előtt. (VI. cikk.) Az államok életére azt a

⁴ Az I., II., IV., VI., VII., X., XI. cikk.

legnagyobb jelentőségű változást, hogy a közhatalomra való befolyás nemcsak a társadalom kiváltságolt elemeinek, a rendeknek jut osztályrészül, hanem ez az egész társadalomra kiterjesztetik, ugyancsak az emberjogok francia kijelentése vezeti be a kontinensen.

Az egyéni szabadság elsősorban azt kívánja, hogy az állam az egyes sarkalatos jogait, mint az emberi lényegből származókat, feltétlenül elismerje. Ezek mind az emberi eszme megvalósulásának, szellemi vagy anyagi ereje szabad érvényesíthetésének mellőzhetlen kívánalmái. Ezen elveknek tehát át kell hatni az egész állami életet, annak minden részét. Nagyon helyesen jegyezte meg a forradalom vihara által trónjától a vérpadra sodort szerencsétlen király: XVI. Lajos, midőn az emberjogok kinyilatkoztatásának szentesítését kívánják tőle (1789 október 6): „Ezek igen jó alapelvek, de igazán csak akkor ítéltetők majd meg, ha valódi jelentőségüket egyes törvények szabatosítják.” Mert valóban hiába jelenti ki az állam, hogy a személy sérthetetlen, a vallás és annak gyakorlata szabad stb., ha egész életét a legapróbb részletekig nem ezen alapelveken nyugvó törvények szerint rendezi be.

Az egyéni szabadság meglétéhez feltétlenül szükséges azonban ezen felül az egyes szabadságának bírói védelme, ha azt akár más egyesek, akár magának az államnak szervei jogtalanul megtámadják. Biztosítják azt e mellett főleg az állami szervek felelőssége s miután az egyéni szabadság minden állam alkotmányának integráns része, közvetve általában az alkotmány biztosítékai.

Az egyéni szabadság megtámadásai: az állami hatáskör szertelen kiterjedése, a rendőrállamszerű mindenbe avatkozás, gyámkodás a polgár egész élete felett, a társadalom szociálisztikus alapon való berendezése, teljes semmivé tétele az anarchizmus.

A mi az elsőt illeti, a szabadság mindenesetre csak az egyéni erő szabad érvényesülése mellett lehetséges. Az államnak ha nem is kizárólagos feladata a biztonság megadása — mint Grotius óta az állambölcsület egyik iránya állítja, melynek nálunk legnagyobb államfilozófusunk: Eötvös József volt szószólója⁵ — mindenesetre ez, a biztonság, a rendfenntartás legelső feladata, mert ez teszi lehetővé, hogy az egyesek anyagi és szellemi céljaik elérésére törekedjenek. Az állam azonban az egyéni szabad fejlődésre irányuló egyéni és társadalmi tevékenységnek, ennek minden irányában, csak elősegítője, támogatója, nem egyenesen ennek a működésnek az egyesek helyett végzője lehet, mert ezáltal az egyéniséget semmisíti meg.

A szociálizmus egyenesen azt hirdeti, hogy célja az emberek szabaddá tétele. Mert a szociálizmus szerint a mai állam főleg azt a

⁵ Uralkodó eszmék II. k. II. könyv.

célt szolgálja, hogy a kizsákmányoló osztály a maga uralmát fentartsa, a kizsákmányolt osztályt erőszakosan elnyomásban tartsa (Engels). A szociálizmus, híveinek állítása szerint, mindenkinek megadja a jólét azon minimumát, mely nélkül a szabadság lehetetlen. A szociálista írók szerint a kollektívizmusban a szabadság maximuma és az egyéni tulajdon minimuma lenne meg.

Engels szerint a szociálizmus az ember felemelkedése lesz a kényszerűség birodalmából a szabadság birodalmába.⁶

Ezt azonban csak akkor fogadhatjuk el, ha a szabadságot a lét biztosításában látjuk, a létre való jogban, melynek garantálása a szociálizmus főcélja s mely abban áll, hogy a társadalom minden tagjának elismertetik az az igénye, hogy az emberhez illő létehez szükséges dolgok és szolgáltatások megadassanak neki rendelkezésre állásuk mérve szerint.

A kollektívizmusban a termelési eszközök kivétnek a magántulajdonból és közöseké tétnek. A kollektívista társadalomban a nemzeti termelésnek ez alapon rendszeres szervezése. Miután az állam statisztikai felvételek alapján a fogyasztók szükségletét megállapította, a gazdasági javak egész termelését, forgalmát és fogyasztásba bocsátását vezeti és szabályozza.

A kollektívizmusban a közhatalomnak a mainál sokkal nagyobb működési köre következtében az egyes sokkal inkább meg lenne kötve szabadságában. Az emberi szabadság minden iránya, mihelyt gazdasági javak használatával vagy elhasználásával függ össze, a közhatalom tettségének lenne kiszolgáltatva. Tehát tulajdonképpen az egész szabadság, mert minden emberi tevékenységnek (még a szelleminek, vallásinak is) gazdasági alapja is van.

A kollektívista írók ennek az általános elnyomatásnak vádjával szemben, mely rendszerük ellen felhozott, azzal állnak elő, hogy hiszen arra a nagy tömegre, mely kénytelen béréből tengetni életét és a tőke zsarnokságának van alávetve, ma se lehet beszélni valódi szabadságról. A mai személyes szabadság — mondja Rodbertus⁷ — az emberek legtöbbszörre nem más, mint folytonos függés idegen akarattól, a tőkés akaratától. A kollektívizmus azonban a szabadságnak azt a részleges hiányát, mely a mai gazdasági rendben felfedezhető, általánossá teszi.

Az állami szociálizmusban a javak termelése és forgalmának épp oly teljes szociálizálása van jelen, mint a tiszta kollektívizmusban, azzal a különbséggel, hogy itt a javak értéke nem munkaegységekben határozatik meg, hanem a kereslet és kínálat hatása alatt szabadon alakul

⁶ Anti—Dühring 306. I.

⁷ Das Kapital 216. I.

s nem bon-okban, hanem pénzben fejeztetik ki. A szabadságra ez se lenne sokkal kedvezőbb, mint a kollektívizmus, mert a szükségletek ki-elégítése itt is a közhatalomtól függ.

A szociálizmus a maga nagy hatáskörű bürokráciájával, többségének zsarnoki uralmával a kisebbség felett, munkakényszerével a szolgaságnak oly nyomasztó szervezete lenne, melynek az ember egész lényege ellentmond. Megsemmisíti az egyént és az összeségnek minden önállóság nélküli részévé teszi. „Az egyes részt vesz az egyetem minden ügyeinek vezetésében, önön ügyeinek intézéséből mindazonáltal ki van zárva s az egyén előbb rabszolgája lesz az egyetemnek, hogy aztán mint az egyetem tagjára ráruházhassák a mások fölötti uralkodást“.⁸

A szabadságnak egyenes negációja az anarchizmus, mely törvényt, felsőbbiséget nem ismer. A szabadság azonban nem korlátlanosság; jog, állami fensőbbiség nélkül nincs szabadság, mert biztosság nélkül nem lehet szabadság. A szabadság éppen csak úgy lehetséges, ha van hatalom, mely minden egyes szabadságát a jogszerű korlátok közt megtartja és védelmezi. Már Montesquieu kiemeli, a szabadság nem állhat abban, hogy az ember mindent tehessen, hanem csak abban, hogy azt tehesse, a mit a törvények megengednek.⁹ Törvényes hatalom és törvényes szabadság együttjárók.

Míg az egyéni szabadság az egyes önrendelkező élete, autonómiaja a jogi határok közt, a politikai szabadság a nemzetnek önrendelkező élete. Az egyes polgár politikai szabadsága csak a nemzet szabadságának alakja, melynél az egyes mint az egésznek szerve jelentkezik szabad életének kifejtésében.

Alapja, gyökere mindkettőnek ugyanaz: az ember eszméje, illetve az ebben foglalt önmeghatározó, önrendelkező képesség. A politikai szabadság ugyanis nem más, mint a minden egyesben meglévő önrendelkező képesség momentumának felvétele az összesség, az állam akaratának keletkezésébe és megvalósulásába, az állami hatalomba. Miután az egyesek önmeghatározó, szabad lények, az állami akaratnak hozzájárulásukkal kell keletkezni és valósulni. Az állami uralom ekként az egyeseknek önmaguk feletti uralmává válik.

Parlamentari választójog, önkormányzat, esküdtszék a politikai szabadság megvalósulásának mellözhetetlen részei. És pedig mindhárom egyaránt, mert az egyes nem lehet az állami uralomnak pusztá tárgya annak egyetlen irányában sem, hanem kell, hogy abban aktív részes is legyen. Mindezek mellett a politikai szabadság legteljesebb megvalósulása a parlamenti kormányrendszerben lehetséges, mert a parlamenti kormány-

⁸ Eötvös: Uralkodó eszmék II. k. IV. könyv, IX. fej.

⁹ Esprit des lois XI. könyv, III. fej.

rendszer egyenesen a parlament akarata szerinti kormányzatot jelenti; azt, hogy az államélet irányát a parlament szabja meg. A nemzeti élet itt a maga egészében közvetlenül a parlament, közvetve és végső sorban a nemzettagok többségének akarata szerint igazodik. Igaz, hogy maga a parlamenti kormányrendszer, ha egyszer elfajul, ha párturalom természetétől elválaszthatatlan az a veszélyes lehetőség, hogy a pártérdek uralkodóvá válik a közérdek fölött, bekövetkezik, a legártalmasabb lehet úgy az egyéni, mint a közszabadságra.

A szabadságot, úgy egyéni, mint politikai alakjában, kiváltképpen a demokráciában meglevőnek szeretik tekinteni. Már Aristoteles a demokrácia alapelvevé a szabadságot teszi s ez abban áll, kölcsönösen uralkodni és engedelmeskedni.¹⁰

A demokrácia és szabadság viszonyát természetesen nem a tizen-nyolczadik század végi forradalmi demokráciát tartva szem előtt kell megitélnünk. A forradalom a szabadságra tulajdonképpen nem tett semmit, a minthogy egyáltalán nem alkotott semmit, csak rombolt. Mert egy szabad állam — mint Saint-Just 1794 február 26-án a konvent-ben kijelentette — mindannak lerombolásában áll, mi vele ellentétes. A forradalmi demokrácia annyira tisztelte a szabadságot, hogy halálbüntetést szabott mindenkire, a ki a forradalmi tanoktól eltérő véleményt mer nyilvánítani. A mint a köztársaság egy, az emberek véleménye is csak egyféle lehet.

Kétségtelen azonban, hogy a szabadság maximumát nem okvetlen a demokráciában kell keresnünk. A politikai szabadságét mindenesetre, a mennyiben ez az általános választójog által nyilatkozik, mert ez a demokráciával az alapját képező népszuverénitási elvnel fogva feltétlenül velejár. Bár e részben is jellemző, hogy az általános választójog első behozatala a francziáknál (1792 augusztus 11-iki törvény) a közvetett választással kapcsolatban történt, a mi határozottan nem demokratikus elv. Sajátságos azonban, hogy a demokrácia a politikai szabadságnak az általános választójog alakjában megvalósítását se mindig fogadja el. A északamerikai demokráciák többje a választójognál értelmi és vagyoni cenzust állapít meg. Továbbá a demokrácia, melyet a nemzet kormányzatának neveznek az egész nemzet által, a politikai szabadság megvalósulásának egy másik igen fontos eszköze: az önkormányzat iránt nem igen érez fogékonyságot, a mint ezt főleg a francia demokrácia minden időben mutatta. Önkormányzat helyett a legnagyobb túlzásba vitt bürokratizmust és centralizációt valósította meg mindig, bár ezt a demokrácia tulajdonképpen I. Napoleon 1800. évi nagy közigazgatási reformjából tartotta meg.

¹⁰ Politika VII — VI. — könyv, I. 6.

Hogy még az egyéni szabadságra se feltétlenül a legkedvezőbb a demokrácia, ezt ismét főleg a mai francia demokrácia mutatja. Az egyéni szabadságot nem a polgár alapjogainak bármily ünnepies, szónoki kijelentése teszi valósággá, hanem az, ha az egyes törvénybiztosította jogkörében minden támadással szemben védve van. Minden támadással szemben, tehát magának az államhatalomnak jogtalan beavatkozásával, a kellő jogi határokon túlmenő hatalmával szemben is. És pedig védve van a független bíróság által. Már pedig ezt a francia állam soha sem ismerte. A monarchikus Angliában az egyéni szabadság a bírói jogtalanom általánosságánál fogva hasonlíthatlanul jobban van biztosítva, mint a francia demokráciában.

Az egyéni szabadságra, mint láttuk, a közszabályozásnak mértéktelen kiterjedése, az egyén életviszonyaiba való tulságos állami beavatkozás válhat veszélyessé. Ennek kezdetét viszont egészen rendőrállamszerűen az északamerikai demokráciákban látjuk. A mi megfelel ugyan a népakarat korlátatlansága elvének, de nem egyezik meg az egyéni szabadsággal.

És mit szóljunk ahhoz, hogy még a XIX. század második felében az északamerikai államok nemcsak fentartják a rabszolgaságot, de törvények rendelik annak büntetését, ki azt állítja, hogy a rabszolgaság nem jog szerint áll fenn. Fentartják azt az intézményt, melyet az európai népek ezer évnél régebben megszüntettek vagy nem is ismertek.

*

Miként a szabadság, az egyenlőség is a társadalom életét mozgó eszmék legfontosabbja lett. Miként a szabadságot, az egyenlőséget is a legkülönbözőbb módon fogták fel, a legkülönbözőbb tartalmat adtak e jelszónak a mögötte rejlő törekvések egyes irányai szerint.

Az egyenlőséget valóban csak így érthetjük meg. Mert magában semmit se jelent. Vagy a legkülönbözőbbet. Egyenlő szabadságot és egyenlő szolgáltságot egyaránt.

Mi az egyenlőség?

A modern, jogegyenlőségi állam egyenlősége minden egyes jogának és kötelességének alap szerint egyenlősége, egyenlő védelem a közhatalom részéről, egyenlő részesedés az állami lét előnyeiben.

A demokratikus egyenlőség minden egyesnek feltétlenül egyenlő politikai értékessége, az egyénben rejlő minőségbeli különbségnek teljes figyelmen kívül hagyásával. Mert minden egyes, már emberi minőségénél fogva, egyenlően képes a közhatalomban résztvenni.

A kommunisztikus egyenlőség a munka és az élvezetek egyenlősége.

Mindenesetre igen nagy különbségek az egyenlőség felfogásában.

Minő legyen tehát az egyenlőség, melyet a társadalmi létben meg kell valósítani?

Feltétlenül ez csak az az egyenlőség lehet, mely az emberi minőségből következik. Mert emberi minőségünkre, rendeltetésünkre egyformák vagyunk. De csakis eddig.

Hogy az egyéni szabadság mindenkire egyenlően biztosítva legyen, a törvény előtt mindenki egyenlő legyen, mindenkire nézve ugyanazon jogrend álljon fenn, a polgári kötelességek egyenlő alapon terheljék, a polgári és politikai jogok egyenlő feltételek mellett illessék az egyeseket, mindez az egyenlő emberi minőség következése. Maga az emberjogok 1793. évi francia deklarációja az egyenlőség alatt, midőn ezt az ember természetes és elidegeníthetlen jogai közé sorozva (II. cikk), ezt érti.¹¹ A mint egyáltalán az egyenlőség kívánása a nemzetek életében mint a korábban fennállott rendi kiváltságok megszüntetésére, vagyis a jogi egyenlőség behozatalára irányuló jelentkezik.

A demokratikus vagyis politikai egyenlőség, tehát minden egyesnek egyenlő felhatalmazottsága a köz életére befolyani, már nem következik emberi minőségünkből. Az alap, melyből kiindul, teljességgel liányzik, t. i. az embereknek természeti egyenlősége.

„Az emberek a természettől és a törvény által egyenlőek“ (III. cikk) — mondja az emberjogok kinyilatkoztatása.

A törvény által igen, de nem a természettől.

A természetben nem az egyenlőséget, hanem inkább a legnagyobb különbségeket látjuk. Mert még az állatvilágban is ugyanazon faj egyedei nem egyenlők, hanem nagyon is különbözők. Még azok közt is, melyeket a természet pompás testtel ajándékoz meg, az egyik szebb, mint a másik; még az erősek közt is egyik erősebb, mint a másik; a bátrak közt is egyik bátrabb, mint a másik és így tovább.

Az emberre nézve a természettől való egyenlőség pedig egyenesen testi és szellemi egyenlőségét jelentené, mely esetben azonban teljességgel megmagyarázhatlan jelenség, hogy vannak szellemóriások és — analfabéták, kiváló testi előnyökkel bírók és — nyomorékok.

Teljességgel bizonyíthatlan tétel tehát, hogy a közhatalomra való egyenlő befolyási képesség a természettől való egyenlőség következménye, mert ezt a képességet a természet egyáltalán nem adja egyenlően. Már pedig nem egyenlőkkel egyenlően elbánni, nem egyenlőség, hanem a nem egyenlőknek, a másoknál kevésbé alkalmasoknak kiváltságolása. Tehát éppen az, mivel a XVIII. század végén hatalmasan feltörő egyenlőségi eszmét szembehelyezték.

Általános érvényűleg teljességgel téves és csak a demokrácia álláspontjáról áll meg az az állítás, melylyel a demokratikus irányú

¹¹ Az 1789. évi deklarációban az egyenlőség nem említetik az ember természetes jogai közt; ld. II. cikk.

íróknál találkozunk, hogy a polgár valódi szabadsága a közhatalomban való részvételben áll és nincs először egyéni szabadság, azután politikai szabadság, mert csakis ez utóbbi az igazi szabadság és a ki ebben nem részes, nem lehet szabad. E szerint a politikai szabadság meg nem adása az egyén részére egyenesen az emberi minőséget támadná meg. Holott az egyforma emberi minőség, egyenlő érték csak minden egyesnek egyenlő jogát jelentheti a köz életére befolyni, a mennyiben erre képes, de nem azt, hogy erre valóban egyformán képes is. Az emberi minőségből ennek csak egyenlő lehetősége, de nem okvetlensége következik.

A demokratikus egyenlőség, vagyis az általános választójognál fogva már emberi minősége következtében egyenlő felhatalmazottsága a köz életére befolyni, csak feltételezi azt az egyenlőséget, mely valóban hiányzik, minden egyesnek egyforma állami képességét, nem ismer semmi különbséget; egyenlősége valóban a számok egyenlősége, mert a társadalom legutolsó rendű tagja szemében épp oly értékű, mint a legkiválóbb.

Bizonyos azonban, hogy a demokratikus egyenlőség eszméje volt az, mely a korábbi rendi, kiváltságokon nyugvó állami rend és egyoldalú osztályuralom megszüntetésére vezetett, a társadalom szélesebb rétegei részére a politikai szabadságot lehetővé tette. Az egyenlőség eszméjét azonban a demokrácia tulajdonképpen a kereszténységtől vette át, mely először hirdeti minden ember egyenlő rendeltetését, méltóságát, melyet aztán a XVIII. század felvilágosodott bölcészete karolt fel.

Egyébiránt bármennyire legyen is a politikai egyenlőség a demokráciával, az alapját képező népfelségi tannál fogva, összeforrvá, azt látjuk, hogy a demokrácia a politikai egyenlőség elvének sem szerez egész általánosságban és minden fentartás nélkül érvényt.

Így az északamerikai unióban a négernek ki vannak zárva a választójogból és Engels találon mondja, hogy ott az alkotmány nem ismer ugyan osztályelőjogot, de elismeri a faji előjogot.

Továbbá ha a választójog az emberi minőségből következik, nem lehetne megtagadható a nőtől sem, a mit pedig a demokrácia ma még túlnyomó részben megtesz.

Érdekes, hogy a francia nemzetgyűlés a legmerekebben elutasítja 1789-ben a nők kérését a politikai jog megadása iránt (daczára, hogy „az emberek jogokban egyenlőknek születnek“), de az alkotmányt „a feleségek és anyák őrizetére“ bízza. Udvarias tisztelet jár a nőnek, de egyenlőség nem. A lármásabban követelőkre azonban azt mondják: „elles ont oublié les vertus de leur sexe.“

Az állam feltétlenül csak jogi egyenlőséget adhat. A politikai egyenlőség, mely demokráciában az állam természetéből következik,

nem demokratikus formájú államban nem lehet alapelv, de lehet a törekvés célja, mert a nemzeti élet annál tökéletesebb lesz, minél többen képesek hozzájárulni akaratának létrehozásához. Társadalmi, gazdasági egyenlőség azonban lehetetlen, míg a magántulajdonon nyugvó társadalmi rend áll fenn s ennek folytán a javak különböző eloszlása a társadalom tagjai között. Vagyis ezt csak a kommunizmus valósíthatná (bár ez se teljesen), midőn a munkakényszer kimondásával a közös munka eredményéből mindenkinek egyenlő rész jutna.

A gazdasági egyenlőség követelése a szocializmus részéről közvetlenül szintén a francia forradalomhoz s az azt közvetlenül megelőző eseményekhez kapcsolódik.

Nevezetesen ahhoz, hogy éppen az alig megvalósított jogi egyenlőség kimondása után lettek láthatókká azok az igen nagy különbségek, melyek annak daczára az egyesek közt az anyagi javak különböző eloszlása folytán fennállanak, lett láthatóvá a gazdasági, társadalmi egyenlőtlenség.

1789 augusztus 4-ének pár órája elegendő volt a rendi kiváltságokon nyugvó régi uralom teljes megsemmisítésére. Alig van meg azonban a jogi és politikai egyenlőség, a gazdasági egyenlőségre való törekvés jelei mutatkoznak. Erről az emberjogok kijelentése mit sem tud, mert hiszen különben nem sorozhatta volna a magántulajdon sértetlenségét az emberjogok közé (II. cikk).

A kommunisztikus eszmék, melyek a forradalom előtti irodalomban már megnyilatkoztak (Morelly, Mably, Condorcet, Rousseau műveiben), mindinkább előtérbe lépnek. A proletáriátus látja, hogy a jogi és politikai szabadsággal és egyenlőséggel mit sem nyert gazdasági egyenlőtlensége és szolgasága megszüntetésére. Mert micsoda egyenlőség az, midőn az egyik javakban dúsul, míg a másik szűkölködik? Eddig kellett éhezniük, mondták, most jogunk van éhezni. A kommunizmus egész teljességében, rendszeresen kidolgozva jelenik meg Babeufnál, ki a valóságos egyenlőséget (égalité de fait), a nevelés, munka és élvezetek egyenlőségét kívánja és a rémuralom legalább is nagyon közel jár annak megvalósításához.

A kommunizmus a teljes gazdasági egyenlőséget, mint a szabadságnak szerinte egyedül lehetséges eszközét követeli, miután a gazdasági egyenlőtlenség az alsó osztályra nézve a szabadságot kizárja.

Teljes egyenlőséget természetesen még a társadalom kommunisztikus berendezése sem adhatna, mert ez is csak a mai társadalomban található egyenlőtlenségnek fő okát: a gazdasági egyenlőtlenséget tüntetné el. De nem lenne képes eltüntetni sem a testi és szellemi képességek nem egyenlő megléténél fogva előálló különbségeket, sem a társadalom tagjainak teljesen egyenlő társadalmi állását nem teremthetné

meg, mert társadalom szervezet, vezetés nélkül nem lehetséges. Már pedig itt is volnának egyfelől a szervezetben, vezetésben részesek és másfelől vezetettek, alárendeltek.

Teljes társadalmi egyenlőség csak úgy volna lehetséges, ha nemcsak teljes vagyoni egyenlőség lenne, hanem ezenfelül mindenki egyformán végezne mindennemű társadalmi funkciót és erre egyenlő képessége lenne, a mi természetesen soha se fog bekövetkezni. Vagy legfeljebb olyan módon, a hogyan ezt a francziák a forradalomban rendszerré tették. Miután az értelmileg, erkölcsileg, gazdaságilag alsóbbakat nem lehet az értelmileg, erkölcsileg, gazdaságilag felsőbbek nivójára emelni, tehát az utóbbiakat egyszerűen ki kell pusztítani.

Az egyenlőség csak minden egyesnek egyenlő szabadságában állhat, hogy emberi eszméjének tartalmát, képességeit kifejtthesse. Csak az ily egyenlőség lehet a haladás, civilizáció előmozdítója, mert hisz a haladás éppen a lényegében ugyanazon emberinek az egyes természetes és nemzeti személyiségek által különböző, sajátos erők által létrehozott számtalan változata folytán áll elő.

Se az egyes személy, se a nagy nemzetszemélyiségek nem képesek az emberit minden irányában teljesen, tökéletesen valósítani, de hozzájárulnak annak teljesebb valósulásához a számtalan természetes és nemzetszemély egymást kiegészítő munkája által, miből a haladás áll elő.

Az az egyenlőség, mely nem az egyéniségnek, az egyéni képességeknek mindenkire nézve egyenlő feltételek mellett, szabad kifejtésén alapszik, tehát az egyént megsemmisítő kényszerszervezettel megvalósított materiális egyenlőség, nem lehetne a haladás eszköze, csakis a tespedés, az a sivatag mozdulatlan homoktengerének egyenlősége lenne.

A mit Humboldt a jónak, hasznosnak állami túlbeavatkozással mindenkire nézve egyenlően egyenes megteremtésével szemben felhoz, t. i. hogy az ember végső célja: összes tehetségeinek kifejtése, öntökéletesítése, tehát a fejlődés általában csak úgy lehetséges, ha megvan e két feltétel: a cselekvés szabadsága és a helyzetek különfélesége¹² teljes mértékben áll a szociálisizikus irányú egyenlősítési törekvésekre is.

Egyébiránt hogy a haladás nem a társadalom tagjai közti minden tekintetbeni egyenlőségben, hanem ellenkezőleg a különbözőségben áll, a történeti fejlődés eléggé mutatja. A kezdetleges társadalmakban a minden téren mennél nagyobb egyenlőséget látjuk. A fejlődés azután az egyenlőtlenség felé vezet az egyeseknek a társadalmi javakban, funkciókban különböző mérvű részesedése következtében.

A társadalmi, gazdasági egyenlőtlenség sehol sem oly kirívó, mint

¹² Die Grenzen der Wirksamkeit des Staats II.

a demokráciában, mert a jogi és politikai egyenlőség nem tudják megakadályozni, hogy a legnagyobb társadalmi egyenlőtlenység, a tőke, a plutokrácia társadalmi uralma ne foglaljon helyet. Jól látták ezt már Aristoteles és Rousseau, mindketten oda nyilatkozván, hogy a demokrácia szabadsága és egyenlősége illuzósiussá válik a nagyobb vagyoni különbségek által. Eötvös pedig világosan látja a veszélyt, mely a népszuverenitáson, politikai egyenlőségen nyugvó demokratikus államot a társadalmi egyenlőség felé kergeti.¹³

S valóban a demokráciának ez a legnagyobb problémája, hogy egyenlősítő iránya kommunizmusra ne vezessen, mely minden egyéni erőnek, képességnek, az egyéniségnek és szabadságnak megsemmisítése.

*

A szabadság és egyenlőség viszonyának megítélésében is a legellentétebb nézetekkel találkozunk.

Némelyek szerint feltétlenül együttjárnak, mások szerint egyenesen kizárják egymást. Némelyek a szabadságból akarják levezetni az egyenlőséget, mások viszont az egyenlőségből a szabadságot.

Valójában úgy áll a dolog, hogy a szabadság és egyenlőség csak túlzásaikban, az abszolúttá válásra való törekvésben zárják ki egymást. Mert az egyesnek abszolút szabadságra törekvése mellett másnak az övével egyenlő abszolút szabadsága meg nem állhat, tehát nem lehet egyenlőség.

Viszont az abszolút egyenlőségre törekvés, miután ez sem testi, sem szellemi tekintetben nem lehetséges és így csak gazdasági egyenlőségről lehet szó, a szabadságot öli meg, a mint ez a kommunizmus deszpotizmusában bekövetkezne. Mert minden feltétlen egyenlőség szükségképen csak zsarnoksággal lehetséges. Egy ember zsarnoksága a többiek felett, vagy az összeség zsarnoksága az összeség felett.

A szabadság és egyenlőség belső kapcsolatát legjobban látjuk a következőkben:

Az egyenlőség feltétlenül az emberi minőség, rendeltetés egyformaságát, erőink kifejtésére való egyforma lehetőséget jelentvén, mint ilyen összeesik a szabadság egyéni alakjával. Viszont a szabadságért való törekvések, küzdelmek egyenesen arra irányultak, hogy a társadalomnak azon elemei, melyek nem lévén kiváltságosak, nem voltak szabadok, ezt a szabadságot megnyerjék az által, hogy ők is megnyerjék mindazon jogokat, melyekkel addig csak a felsőbbek, a kiváltságosak birtak, vagyis szabadság utáni törekvésük mint a felsőbbekkel való egyenlőség utáni törekvés nyilvánult.

„A szabadság — mondja b. Eötvös, ki. A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra cz. nagyszabású művében e kérdésekkel

¹³ Uralkodó eszmék I. k. II. fejt.

oly mélyrehatóan foglalkozott — nem egyéb, mint az egyénnek adott lehetőség, hogy saját erőit s a mi körülé van, önválasztotta céljai elérésére fordíthassa. Az egyenlőség fogalma, mely a szabadságé mellett foglal helyet, — sem háttérbe nem szorítja azt, sem értelmét nem változtatja, hanem csak azon általános meggyőződést idézi elő, hogy különbség nélkül minden ember jogosítva van szabadságra, azaz ereje szabad használására.¹⁴ S bár korábban a szabadság és egyenlőség ellentétét állítja fel, ezt tulajdonképpen csak a korlátlan egyenlőségre érti.¹⁵

Szabadság és egyenlőség nem zárják ki egymást, sőt egymást feltételezik mindaddig, míg mindkettőnek az állami léttel, az ember eszméjével, a társadalmi fejlődéssel összeférő megvalósulásáról van szó.

Szabadság lehetetlen jogi egyenlőség nélkül. Jogi és politikai egyenlőség lehetetlen egyéni és politikai szabadság nélkül.

Ha szabadsága csak egy embernek van (abszolutizmus), vagy keveseknek (arisztokrácia), nem lehet egyenlőség. Ha csak kevesen egyenlők, nem lehet szabadság.

Egyik sem vihető túlzásba a másik rovására.

A nemzetek életére a legnagyobb fokban vészthozóvá válhat, ha a két lángoló égi testként világító, hatalmas eszme közül az egyik annyira elvakítja az embereket, hogy azt a másik rovására igyekeznek érvényesíteni. Példa erre a francia forradalom, mely az egyenlőségért megölte a társadalmak fejlődési útját bevilágító másik hatalmas bolygót: a szabadságot.

A történeti fejlődés elfogulatlan szemlélete arról győz meg, hogy a szabadság és egyenlőség a társadalomban mindinkább terjed. Csak hasonlítsuk össze a mai modern jogegyenlőségi közsabadsági államot az ó-kori állammal, melyben a rabszolgaságot és még a szabad emberekre nézve is az egyesnek az állam által való úgyszólván teljes elnyelését látjuk, hasonlítsuk össze a rendi állammal, mely a társadalom egyes részei közt a legnagyobb különbségeket, a politikai szabadság hiányát mutatja és nem lehet más ítéletünk. Azok az államszerkezetek, melyekben csak egy ember szabad, vagy ez csak a társadalom felsőbb rendjére terjed ki: az abszolút királyság és az arisztokratikus államforma a kulturvilágban végképp eltűntek.

Úgy a szabadság, mint az egyenlőség eszméjének megteremtésében és kifejlesztésében a kereszténységnek jut nevezetes szerep, mert a szabadságot mint az embert emberi minőségénél fogva megilletőt tekinti, minden ember egyenlő rendeltetését, méltóságát hirdeti s az első küzdelmet a szabadságért az egyház tagjai vívják a római állammal szemben vallásuk szabadságáért.

¹⁴ Id. m. II. k. IV. könyv, XIII. fejt.

¹⁵ Id. m. I. k. II. fejt.

A szabadság terjedését látjuk abban, hogy az államhatalom az egyesnek természetes cselekvési szférájába nem avatkozik, az egyes biztosított állást nyer nemcsak más egyesekkel, hanem magával az államhatalommal szemben is s ez utóbbi szerveinek a jogi határokon túlmenő hatalomgyakorlását a független bíróság a kellő határok közé visszaszorítja. A politikai szabadság, a műveltség fejlődésével párhuzamosan, a társadalomnak mind több tagjára terjesztetik ki.

Az egyenlőség terjedését látjuk abban, hogy mind nagyobb lesz a társadalom összes tagjainak egyenlő szabadsága képességeiknek, erejöknek egyenlő feltételek mellett kifejtésére. Még a társadalmi, gazdasági egyenlőtlenséget is igyekszik a modern állam a társadalmi igazságosság elvét megvalósítani hivatott helyes szociálpolitikája által enyhíteni.

Azt mondani, hogy a mai államban azért nincs és nem lehet szabadság és egyenlőség, mert a mai állam az erősebbek uralma a gyengébbek felett (a mint ezt főleg a szociálizmus hangoztatja), álomországba való, utópisztikus okoskodás azért, mert másféle állam a valóságban sohase volt és tekintve, hogy a társadalmat, államot emberek és nem — mint Rousseau a tökéletes demokráciára kívánta — isteni lények alkotják, sohasem lesz. Mert az állam irányát túlnyomó részben mindig a társadalom uralkodó része szabta meg és fogja megszabni. Másféle állam csak eszményileg lehetséges, nem a valóságban. És ha a mai állam a szellemileg, gazdaságilag felsőbbek uralma az ily szempontból alsóbbak felett, a szociálista állam még erősebb osztályuralom lenne, de ennek megfordítottja: a ma alsóbbak uralma a ma felsőbbek felett.

Hogy azonban az államnak ez a bizonyos fokig osztályuralmi megmásíthatlan jellege a szabadságot és egyenlőséget — azt az egyenlőséget, mely a társadalom évezredekre visszamenő mai alapjain lehetséges s mely az ember eszméjének megfelelő — nem zárja ki, azt ismét éppen a mai modern állam mutatja.

A nemzeti élet legfőbb problémája lesz mindig: az államban szükséges szabadságot és lehetséges egyenlőséget harmonikusan valósítani.

(Kolozsvár.)

Balogh Arthur.

Rosnyai Dávid naptári feljegyzései.

Misztótfalusi Kis Miklós „Maga személyének, életének és különös cselekedeteinek mentségé“-ben¹ egyebek közt érdekes képét hagyta írva a magyar könyvkereskedelem egykorú állapotának is. Míg a nagyobb, drágább műveknek alig volt keletjük s épp ezért csak csekély számú példányt lehetett belőlük nyomtatni, addig a több ezer példányban nyomtatott kalendáriumokat s „egyéb hijjába való historiákat“ mind egy szálíg elkapkodták a vásárokon a könyváros sátrából.²

De mégis ezek a sok példányban forgalomba került, nagyon kapós apróságok mintha inkább ki lettek volna téve az elpusztulásnak a vaskosabb, becsesebb könyveknél. Sok históriás éneknek és szép históriának csupán egyetlen példányát kímélte meg az idő, némelyiknek meg éppen csak a címéről tudunk. A nagyon kelendő kalendáriumok közül még a legnépszerűbb *lőcsei*nek és *kolozsvári*nak is kevesebb évfolyama maradt fenn, mint a hány elpusztult, a fenmaradtaknak pedig jobbadán csak unikum-példányáról tudott számot adni Szabó Károly.³ A szakadozott sort itt-ott ki fogják tölteni a R. M. K. Pótkötetének adalékai, hanem ez csak nem változtat azon az állításunkon, hogy valamint egyéb apró nyomtatványoknak, épp úgy a kalendáriumoknak is kevesebb kíméletben volt részük, mint a vaskos, derék könyveknek.

De hát a dolog természete szerint ezek az apró kalendáriumok nem is számítottak hosszú maradandóságra. Tartalmuk szinte évről-évre azonos lévén, a gazda, amint az esztendő lepergett, új kalendáriumot vásárolt és sutba dobta a régit, vagy ha némely emlékezetes feljegyzésekért meg is kímélte a maga életében, nagy ritkán őrizték tovább

¹ Kolozsvár, 1698.

² V. ö. id. m. 46—52. l., Gyalui Farkas kiadásában (Kolozsvár, 1902.) 35—41. l. és Dézsi Lajos: Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században (Budapest, 1899.) 150—151. l.

³ Kanyaró Ferencz számítása szerint (Néhány szó régi naptárainkról, a *Magyar Könyvszemle* 1897. évf. 180—183. l.) 80 év alatt (1631—1711.) csak 36 évről tudunk kolozsvári kalendáriumot a Szabó Károly legbehatóbb nyomozása után is felmutatni.

fiak és unokák. Pedig, hogy oly kevés példány maradt fenn belőlük, fájlnunk kell nemcsak a bibliografia, hanem a történelmi, a család-történeti és irodalomtörténeti kutatás szempontjából is. Mert hiszen eleink legtöbbször a kalendárium jegyzetleveleire rótták fel életük nevezetesebb eseményeit: házasságot, gyermekáldást, halálesetet, költözködést s a szerencse kerekének különféle fordulását, olykor még a köztörténet érdekesebb mozzanatait is. Ha feles számmal maradnak valánknak régi kalendáriumok, több család- és köztörténelmi adalékkal volnánk gazdagabbak. És bizonyára nem egy régi írónk élete folyásáról volna biztosabb tudomásunk, ha az idő többjünknek naptárait kiméli vala meg. Hiszen a tollforgató ember emlékezésre hajló, az események iránt érdeklődő természeténél fogva még inkább igyekezett betölteni a naptáraknak feljegyzésekre szánt tiszta lapjait. Így azonban alig egy-két régi magyar író akad, akinek naptári feljegyzései szállottak reánk, mint pl. Bogáti Fazakas Miklós⁴ és Cserei Mihály.⁵ Ilyen leletre elvétve ha bukkan az irodalomtörténetbuvár.

Annyival inkább lehet örvendenünk, hogy kegyeletes utódok megtartották Rosnyai Dávidnak és maradékainak majdnem másfél századnyi időközre (1668—1800) eső naptárait. Ez a sor sem teljes ugyan, helylyelközzel több évfolyam hiánya szakítja meg, úgyhogy mindössze 69 kalendáriumot számíthatunk. Megbecsülhetetlen kár, hogy a sornak épp az első, értékesebb, Rosnyai Dávidtól való fele mutat nagyobb hézagokat.

A marosvásárhelyi ref. kollégium könyvtárában bukkanfam rájuk, a hol még boldogult Koncz József könyvtáros elrendezésében nyolcz csomóba összekötve vannak elhelyezve, 10195—10202 könyvtári szám alatt. Amint a könyvtár gyarapodási jegyzékéből kiténik, csak 1883 október 29-én kerültek ide néhai Rosnyai János udvarfalvi birtokostól, a ki két ládája őrzéséért járó tartozásának törlesztésére adta e 69 drb. kalendáriumot 22 más XVI—XVIII. századi művel együtt. Ekként Szabó Károly, a ki e könyvtár hungaricumait szintén feldolgozta, még nem érte itt őket. Innen van, hogy az 1668—1711 közöttieket nem említi, mint a marosvásárhelyi ref. kollégium könyvtárában is meglevőket. A R. M. K. I. kötetéhez képest különben négy közülük feletlen példány (unikum) volna.⁶ Azóta azonban — a mint Dézsi Lajostól értesültem — máshonnan is került elő párjuk.

⁴ Pokoly József: Bogáti naptári följegyzései. — Kanyaró Ferencz: Fölvilágosító észrevételek Bogáthi családi érdekű följegyzéseihez; *Keresztény Magvető* 1902. 262—270. l.

⁵ Ferenczi Zoltán: Cserei Mihály följegyzései; *Tört. Tár* 1893. 146—160. és 232—249. l.

⁶ Lőcse, 1668.; Kolozsvár, 1687., 1688., 1708.

Alig egy-kettőtől megválva, szinte valamennyi az azidétt igen népszerű, kis, 16-rétű kolozsvári *O és Uj Kalendarium* évfolyama. Szenczi Kertész Ábrahám kezdte volt meg e naptár kiadását a Brewer-czég híres lőcsei kalendáriumainak mintájára s utódai: Veresegyházi Szentyel Mihály, Némethy Mihály, Veresegyházi István, Misztótfalusi Kis Miklós folytatták. Később is szinte hagyományyszerűen állandó s egyik legjövendőmezőbb évi kiadványa volt a reformátusok nyomtató műhelyének.⁷

E kis zsebbetehető naptárakban mindenik hónap két-két szemben levő lapra van beosztva s közbül feljegyzések számára egy-egy tiszta levél van fűzve.

A Rosnyai család fenmaradt naptárainak mindegyike tartalmaz több-kevesebb feljegyzést. Irodalomtörténeti érdekességük azonban csak Rosnyai Dávid és fia, Sámuel feljegyzéseinek van. Ezek megérdemlik, hogy egész terjedelmükben nyilvánosságra kerüljenek. A Rosnyai Dávid idősb fiától, Andrástól, nem különben az András fiától, Józseftől s az ezen ágon való leszármazottaktól eredő feljegyzéseknek, a melyek jobbra gazdasági dolgokról szólnak, csupán a család történetére nézve van némi becsük.

A Rosnyai Dávid életére eső évekből 17 drb. kalendárium való.⁸ Ezekből is négy: az 1671., 1685., 1688. és 1692. évbeli nem a Rosnyaié, hanem a Jenei Mihályé volt, a ki Rosnyai anyjával, Jenei Klárával volt egy testvér s unokaöccsét fogságában is meg-meglátogatta.⁹ Kolozsvárt lakott s a mint az 1671. s az 1685. évbeli naptárak feljegyzéseiből kitetszik,¹⁰ valamelyik iparos czéhnek volt tagja.¹¹ Azidétt tudvalevően a czéhek intézték a temetések is. Alkalmasint hagyatékával került Rosnyai birtokába e naptárak s így maradtak fenn együtt a többivel.

Ekként abból a félszázadból, mely az első fenmaradt kalendárium évétől Rosnyai halála évéig (1668—1718.) terjed, csak tizenhárom kalendárium szállott ránk olyan, amely a Rosnyai Dávid tulajdona volt s az ő feljegyzéseit tartalmazza. Jó sok elpusztulhatott, mert fel kell tennünk, hogy a többi esztendőre szóló, hiányzó kalendáriumok szintén megvoltak Rosnyainak s bizonynyal azokba is jegyezgetett szo-

⁷ Ld. bővebben Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története (Kolozsvár, 1896.) 39. s köv. lapjain.

⁸ Lőcse, 1668.; Kolozsvár, 1671., 1680., 1681., 1684., 1685., 1687., 1688., 1692., 1702., 1708., 1709., 1710., 1711. (10195. sz. a.), 1712., 1715. és 1717. (10196. sz. a.)

⁹ Tört. Tár 1883: 161—162. l.

¹⁰ Feljegyzí, hogy kiket temettek el „pénzes halottakat.“

¹¹ Jenei Mihály kiléte után nyomoztam Kolozsvár sz. kir. város levéltárában, azonban csak Jenei Istvánra sikerült ráakadni a kolozsvári polgároknak *Album sive liber etc.* cz. összeírásában: 1678. die 16. Maii Egregius Stephanus Jenei Colosvar, natione Ungarus, religione orthodoxus, artificio smigmaticus.

kása szerint. Sőt hogy 1668 előtti esztendőkről való kalendáriumai is voltak, mutatja épp az 1668. évi kalendárium hátán levő sajátkezű jelzősora: *57 től fogva, 68 ig.* Úgyszintén az 1680-iki kalendárium első táblájára ezt írja: *80 től fogva 89 ig.*¹² Ő maga tehát kalendáriumait tizével-tizenkettejével csomókba kötötte össze s gondosan őrizte. Hányatásai közepett azonban, vagy tán inkább maradékai kezén jobb részük elszikadt. Némelyik naptárban meg hiányzik egyik-másik hónapnak a jegyzőlevele. Talán mert feljegyzések amúgy sem voltak rajtuk, később más czélra szakították ki őket.

A ránk maradt hézagos sorból az első kalendárium vele van törökországi útján, a két következő szomorú fogságának osztályos társa, a többi tíz öregedő esztendeinek beszédes tanúbizonysága.

Még így töredékes voltukban is rendkívül becsesek e naptári feljegyzések, mert a zömük Rosnyaink pályájának épp legkevésbé ismert, fogságát követő, második felébe világít be s jobbrészt éppen olyan adatokkal, a melyek felől újabban felfedeztem s mielőbb kiadásra kerülő leveleiből sem értesülünk. Mintegy kiegészítőleg csatlakoznak csonkán fennmaradt Naplóihoz (1660—1670., 1705.), Önéletrajzához (1663. és 1669—73.) és Diariumához (1663—74.)¹³ Alkalmasint ily naptári feljegyzések szolgáltak alapul e töredékesen ránk maradt műveihez s talán az itt közölt jegyzeteket is értékesítette abban az Önéletírásban, a melynek csak emlékezete maradt fenn Benkő Józseftől.¹⁴

Hogy Rosnyai élete folyásáról és írói munkásságáról való eddigi ismereteinket mily mértékben öregbítik e feljegyzések, arról már volt alkalmam beszámolni.¹⁵ Ezúttal buvárkodásomnak csak adattári részét bocsátom közre. Az életrajzi megállapításokat — kiegészítve a Rosnyai újabban felfedezett leveleiből meríthető adatokkal — külön tanulmányban óhajtom közzétenni a levelekkel együtt.

¹² Ma már ennek a kötésnek utolsó darabja: az 1689-iki kalendárium sincs meg. Egygyel több jel arra nézve, hogy Rosnyai naptárainak csak kisebb része az, ami fennmaradt.

¹³ Rozsnyay Dávid Történeti Maradványai. (Pest, 1867.) 263., 315., 403. és 459. l.

¹⁴ Hon és Külföld 1842. évf. 29. l.

¹⁵ A Budapesti Philológiai Társaságnak 1911 április havi ülésén.

1668.

*Aprilis*¹⁶ 9. Vöttem az fako czikot Drinapolyban.¹⁷

12. Dél után 3 ora tajban olly föld indulás lön Constancinapolyban hogy az ajtokis és kilinczekis 3 izben is igen megh zörgének. Czudalando és diczirendő az Isten hatalma.

Szeptember 12. Erkezék Paladi Gorgj nevő posta az szerszám megh alkuvásának hírével Radnotrul.

Boczáttam visza Paladit 20 Praesentis.¹⁸

23. Vöttem az kis szürke czikot Constancinapolyban.

Október 5. Vöttem az Barna lovat Constancinapolyban.

31. Érkezék fő követ Nagy Tamás Uram Eő kglmétül Csauz hozám Drinapolyból.¹⁹

1680.

Januarius. Ur Isten áld megh Uy örömmel az Uy esztendőben, a kik téged megh bántottak az O esztendőben.

Hallatik Bethlen Farkas Urnak halála.

Márczius 15. Egy néhány esztendőtől fogva nem folyt az orrom vére hanem ma estve.

16. Hallom a Sogor Aszony halálát Kupas Pétertől.

Május 8-dikra virradolagh almomban, egy rongyos suplicationra azt irta vala Eő Nga hogy, Az Ur Isten megh szabadit Advent előtt, de miczoda napra irta vala a nem jut eszemben noha azis megh vala. A Datumja penigh Görgén vala.

Később ezt jegyzi alája: 1682 die 8 bris, ugjan Advent előtt szabadita megh az én jó Istenem. Szamos Uj varatt.

Ki jövéen Portarul az Ur Székelly László Uram ő kglme, 17. fogott udvarhoz Fejervarrá érkezni.

Junius. Pünkösöd napjára²⁰ virradolagh ilyen almot láttam. Mintha a

¹⁶ A feljegyzéseket betű szerinti másolatban közlöm. Rosnyainál különösen fontosnak tartottam az eredeti helyesírás megtartását mind e jegyzeteknek, mind pedig leveleinek sajtó alá rendezésében. Ugyanis helyesírása több-kevesebb változást mutat, az évek során bizonyos fejlődésen ment keresztül. Már csak mint magyar író is figyelmet érdemel e tekintetben. De ezenkívül egyik-másik évjelzés nélkül maradt kézirata korának meghatározásában nyomra vezethet a helyesírási sajátságok megfigyelése, sőt ez némileg főműve, a Horologium Turcicum korának biztosabb megállapításában is jó szolgálatot tehet.

¹⁷ A márcziusi jegyzetlevél b lapjára van beírva.

¹⁸ Rosnyainak Konstantinápolyban, 1668 szeptember 19-én kelt, Teleki Mihályhoz intézett levelét ld. Gergely Sámuel: Teleki Mihály levelezése IV. 268. sz. a.

¹⁹ Az április, május és július havi levelek hiányoznak, a többi üres.

²⁰ Június 9-ike.

Fejérvári Templomban volnék, a Templom sokkal nagjоб volna annál mint van, igen sok oszlopok volnának benne, mindenik mellett mesterséges czifrázattal Márvány kőből álló egy-egy praedikallo szék, sok Aszonyók jőnek vala ki leányokkal elegy a Templomból de nagjоб része feketében vala, a Fejedelem s Fejedelem Aszony fen a rostélyban valának. En penigh egy ingben és lábravalóban s egy mente a nyakamban vetve ülök vala egyik kő oszlop mellett és ki menven a Templomból a mint megyek vala egyik czizmámat el ejtem, s hát Topheus Uram ugy hiva hogy mennyek hamar s üllyek az ő kglme szekereben s hát ő kglmének is be kötve a lába fel ülék a szekérben, s hát ugy siettetnek hogy mennyek hamar mert fel ment a Török követ s a Fejedelem igen kerestet, s hát a mint megyek látom hogy megjen a követ de mint ha a Hav: Vajdatul jött volna s hát mint ha egy néhányan volnának, az elsőnek kalap a fejében, fekete hoszszu ujjas és galléros palást forma suba rajta, a galléra veres barsonnyal borított, egy Török levél a kezében, mentében ugy olvassa az uton, más kettő annak utánna ajándékot visznek a kezekben, de annak is mindeniknek egy egy Török levél a kebeleekben, legh utol is kettő megjen vala kik is egy egy igen rut el kopott s megh fejéredett nuszt bélléseket visznek vala ajándékban a Fejedelem Aszszonynak ő Ngának. Fel menvén a Török követ azt mondgya a Fejedelemnek hogy kérjen veniat neki a Fejedelem Aszontul had mehessen el, mert ő tovab nem varakozik.

Isten adgja jora.

20. Ma esztendeje hogy el hattam a bor italt Görgényi rabságomban.

Augusztus 17. Velem egy Varban de különös hazban szomoru rabságot viselő Tek: Klobusoczki Páll és Szalay Páll Uraimékat Eő kglmeket megh szabadíta Isten Görgényből öt hat oraközt estve.

Szeptember 10. Kértem kölczön Udvarbíro Uramtul száz forintot Husvétigh, mellyért miczodás zalagot töttem le ő kglménél, az Ados levélben specificálva van, sine macula.

A naptár táblájának hátlapján: Ludit in humanis divina providentia rebus. Hoc fit in terris quod scriptum est in coelis.

1681.

Februárius 23. Kezdettem ki jární engedelemből a Tömlöcz házból.

Márczius. Istené az Alomnak magyarázása, annak arra a mire akarja fordítása 25-dkire virradolagh illyen álmot láttam, hát mint ha Kolosvaratt a Göcz Pall háza táján volnék egy házban, és a nap nem egészben tisztában vala s kette szakatt vala, s hát halottat is visznek vala de nem arra a melyre szokták ki hordani, hanem hid kapu felé viszik vala. Azonban nekem ide Szamos Uy várta mint ha levelet hoztak volna Urunktol, kibentőb levelekis valának inclusive, és minek utánna el olvastam volna némely

részét, az asztalra tőm őket s a legh külső levél az asztalon magatul megh gyula s az írásigh le ége, s hát Klobusoczki Páll Uram velem van a házban s vagy ő kglme oltá el vagy magatol alvék megh. Egy megh holt Boér István Posta részegen jó az Ajton kívül s mongya hogy a Németek mind az ajto elejiben jönnek de ne fellyek semmit, s Hát mint ha Radnoton volnánk s Székelly László Uram ugy koczodik másokkal s engem magával el hiva házához, Gyulai Tamás Uram is ott jár veresben és mint ha a Megyesi Torony éppen Radnotra láczanék de csak feligh a felső része. a tetején valo gomb penigh ujjolagh aranyoztatott igen szép vala s igen szépen ragyogh s tündöklík vala. Isten ingyen kegyelméből hozzon jot ki belőlle.

Junius 16. Vitetének a Béli Urfiak el Szamos Uyvarrol a Fejérvári Gyűlésre, kiket Feő Porkolab Kereszturi Istvan kisire el.

Augusztus 5. Érkezének Eő Ngok Isten hírével Szamos Uyvarrá.

21. Isten segítségéből indula megh a mi kglmes Urunk Eő Nga Szamos Ujvarrol, Isten a maga diczösségére tancza hadakozni Eő Ngat. Fényes délben lőn az indulás, Isten fényes délbenis hozza megh Eő Ngat.

27. Végeztem Istenem segítségéből el Marcus Aureliusnak olvasását 10 s 11 ora között Szamos Uyvari rabsagomban. Ha Istennek teczik végezhessem többször is engedgye.²¹

Október 21. Isten Urunkat Eő Ngat Magyar Országból békével megh hozván érkezék Szamos Uyvárrá.

28. El méne Eő Nga Szamos Uyvarrol Fejérvár felé, s én ott maradék mint szomorú rab. Istené a Diczéret mindenekben.

A címnap előtti tiszta lapon: Jo kalendarioma van annak, kinek az idő Hajoja, szerencse kormányja, Isten a Révészsze.

A naptár táblájának háttalján felül: Azt parancsolja az Isten hogy megh öletessék a kiben jövendőmondásnak lelke van, hát a Calendaristák honnét veszik fundamentumát dolgoknak.

1684.

A januáriusi jegyzőlevelen: M: Vasarhelyt lako Hegedűs Gábor, a felesége neve Szilágyi Éva, enek kell a gratia level, es a mellett egy Commissio a Birora s Tanukra hogy ne háborgassák, megh követvén az Istent.

Április 22. Lött megh Vajda László Urammal való alkalmunk.

²¹ Nem egyéb ez, hanem a *Guevara* Antal spanyol püspök munkája: Marco Aurelio con el reloj de principes. Első kiadása Valladolid, 1529. Latin fordítása (*Horologium Principum*) *Wanckelius* Jánostól. Első kiadása: Torga, 1601. Harmadik: Lipcse, 1611. Negyedik: Lipcse, 1615. — Magyarra *Draskovics* János fordította le a mű II. könyvét. (A fejedelmek órájának második könyve. Grác, 1610.), az I. és a III. könyvet pedig *Prágay* András, a ki a *Draskovics* sikerült fordítását a magáéba kebelezve, a 3 könyvből álló teljes művet adta ki (Fejedelmeknek serkentő órája, azaz Marcus Aurelius császárnak életéről. Bártfa, 1628.) — E műnek Rosnyaira való hatását bővebben méltattam említett felolvasásomban.

1687.

A *januáriusi* jegyzőlevél *a* lapján: Anno 1685, 27 attam Aszalos Ferencznek Vásárhelyi házamnál kölcsön esztendő Virágh napigh, ugyhogy addigh valo várásomért a kereszturi határon a Nagy György földét egyszer megh szánca, a pénzt penigh az ő megh irt napján egészszen be adgya. Herepei Nagy Ferencz nemes ember előtt attam.

Ugyanazon levél *b* lapján: Anno 1685 5 July, Megyesfalvi Pasko Mihalytol a mely darab rétet a magamé mellett vöttem száz hetven penzen, azt mostis nekem kellett volna megh kaszáltatnom, mert haromszori kaszálásra alkuttunk Bartos György és Bacsoni Istvan előtt, Pasko János kezes mind a rétért mind a pénzért, ha most én kaszáltam volna megh, nem lött volna ados a pénzel, ezt megh kell tudni.

Julius 22. Mentek a Nemes házra.

Augusztus 14. praesentis fizettem Istok öcsémért az Ur szolgálójának Boldisár Uramnak fl: 1.

15. Küldöttem ugyan az Ur szolgáljától ugyan akkor Radnotrol neki fl: 2.

Szeptember 11. Dies divortio occidens, 1687.

Október 20. Mentem bé Urunk Eö Nga után Szebenben, már ő Nga ben lévén.

27. Contradicaltam Szebenben Fejérvári káptalan Diosi Gáspár Uram ő kglme előtt, mely contradictiot írásban attam bé ő kglmének hogy be tegye a káptalanban.

29. Ki jövőnk Urunkal ő Ngaval Szebenből halhatatlan gyalázatunkra, s . . .²²

November 4. Esék le a ho. Fogarasban létünkben.

1702.

Az *április* havi jegyzőlevél *b* lapján:

A numerusok szerént, ma ugmint 19, négy egész esztendeje, hogy a lelkem, szerelmes édes kis Ráchelem, lelkét az ő jo Istenének megh adá; Noha akkor a 19-dik nap, Szombaton esett vala, in Anno 1698. Nyugodgyál lelkem Ráchelem, s az Isten minketis, készicsen melléd. Amen.

27. 8bris, Ohábai Komán Nyámsz tudósítása arról az 30 köből Tiszta buzárol, mellyet több egyetmással edgyütt, a praedalaskor akkori Birám Rádul Kodia el lopott volt a füst alatt. Erről Szilágyi Uraméki ott léteken az esketéskor, értvén, irtak volt egy kis signaturát. Annak idejében esketni kell.

²² Folytatása, mely még vagy két sor lehetett, a jegyzőlevél alján levágva.

1708.

Julius 27 praesentis méne ki Szebenből az Uy General Frik Bán
 ő Excellentiája.

November 15. Hajnali négy Ora után fertállyal, Leopoldus napjára
 virradolagn mulék ki ez árnyék világból, Mélt: Ur Gubernator, Losonczy
 Bánfi Györgj Uram Eő Nga. Dicsösséghe Istennek, mindenben.

Deczember 2da, praesentis, Advent napján, vől édes Sárám kedves
 Léányom, utolszor Ur Vacsoráját Szebenben, a Mélt: Ur Aszszony Bethlen
 Miklosné Asz: ő Nga szállásán igen erőtelen állapotodban, Bonjhai Urtol
 ő kglmétől, melly erőtelenséged sullyosodván, karácsonban nem élhetél a
 szent alkalmatossággal, mert azt mondád: nem készülhettem réá, beteg-
 ségem miá. Isten nyugosson meg lelkem Léániom.

*Ebben a naptárban már Rosnyai Sámuelről eredő bejegyzések
 is vannak:*

Februárius 7. Az Isten ez országnak egyik gyámolát vettekí Légyen
 mindenekben mindenekben (így!) az Urnak akaratyá Áldassék az Urnak
 neve mindenekben Amen.

Az augusztusi jegyzőlevelen:

Anno 1708 ban. 9 Augustus Románus Napján Az mi könyörülő
 jo Istenünk ez halando mulando világbol kivövé az én kedves András nevű
 szolgálmat Légyünk olyan békeséges türok szenvedök mint job. Légyen-
 ugy amint Isten akarja áldassék az Urnak szent neve Amen.

Anno 1708 ban 6 Augustusban kezdettem Noment tanulni Uram
 Isten szegily (így!) tudományomban ate dicsőségedre Anyaszent egy házod-
 nak épületire. Uram Isten halgas engem ebben és mindeneket Amen.

1709.

Januárius 17 January halotat a mirigy ez Országban Legelöször
 Segesvárat. 9 és 10 Ora között. 21 praesentis szollitá Isten magához a
 Lelkem kedves édes szerelmes Sárámát, Gyomrának s oldalának sok kin-
 lodási után, 18 esztendő s korában. Istené légyen a Dicsösséghe minden
 ben. Ámen.

23. Teteték koporsóban a Lelkem Sárám.

Februárius 27. Szegeztük bé az édes Sáríkom koporsoját Szebenben,
 mivel ez nap vala őt hete, hogy a koporsóban töttük vala a lelkemnek
 Testét. Nyugosd megh Istenem.

Márczius 11 éjjel tizenkét orakor hala megh a szegény Director
 Gálfalvi Gergelly Deák Uram.

14 el temettetem szegényt Szebenben a Clastrombeli Templomnak
 udvarára.

Május 13 praesentis Temetők el a lelkem édes kedves Sáríkomat

Fogarasban a Templom Cinteremjében Dél felől, pusztá lévén a Város, a miá, a Tarpai Uram Házánál kelle praedikálni DEcsei Uramnak ő kglnek. Ugyan akkor edgjszersmind temetők a kis Eőcsét őt heti Ráchelűnket is melléje Padmolyban. A könyörülő Isten mindeniket nyugossa megh Lelkekben, Testekben, minketis készicsen ő szent Felsége szent lelke által hozzájuk a Jesus Christus érdeméért ingyen kegyelemből. Amen,

Junius 11 praesentis méne ki Szebenből Tisz: Becs: Bonyhai György Uram ő kglme, Szrbenben a Mélt: Házban Groff Bethlen Miklos Uram Eő Nga szomorú Házában, két esztendőök alatt Tanítván, Küküllő Vári Papságra méne ki; Isten segéllye ő kglmét épithessen a lelkiekben s a Testiekben is, és mi reánkis, kik Pap nélkül maradánk, azon jó Isten kglmessen viseljen gondot. Amen.

November 24 praesentis kisirók ki a Gubernator Uram testét Szebenből a Disznodi kapun. Praedikála Zilahi Uram; Orála Kapusi Uram; Bucsuztato verseket éneklének ketten az Őcsém Dávid Ferkő más edgy gyermekkel. 11 Lo lévén fel öltöztetve szépen, a kilencze színessen, a kettei feketén. Két Urfiak vivén a Czimert Haller Janos és Bethlen Adám. Az Arany Lánczot penigh azon valo Medállal edgy kis fekete Bársony Vánkoskán vivé az Urfi Bethlen Joseph Ur. Mind ezekben penigh igazgato Fő Gazda Mélt: Ur Groff Teleki László Uram vala. Itt a Test emelésére engemetis e Fő Gazda oda intézett vala, de erőtelen őregségemet látván nem erőltete.

Deczember. Ma Advent napján mulék esztendeje, hogy Lelkem édes Sárám utolszor vől Ur Vacsoráját, ha nehéz betegséggel is, még ez egyszer lábodon menvén annak vételére, a Mélt: Aszony Betlen Miklosné Aszonjom ő Nga Szebenben Mészáros Uczai szállására honnan alig jöhetél szállásunkra s mindgijárt le vetkezél. Mellj vala 1708-ban esett Advent napján. Istené a dicsőség mindenekben. Nyugosson lelkem az Isten, Lelketekben és Testetekbenis, s minketis készicsen Isten Szent Lelkével mellétek. Amen.

Rosnyai Sámuel bejegyzései:

Januárius 30. Isten kegyelmeségéből kezdetem verbumot tanulni. Uram nevely Tudományomban. Amen.

Alatta Rosnyai Dávid írásában: Nevellyen és segéllyen ő Szent Felsége ha ugy teczik ő Szent Felségének.

Februárius 20. Holt megh Bethlen Mihály Uramnak egy Leánya és egy Fiacskája. Uram örvendeztesd a megh szomorotakat.

17 Isten kegyelmességéből kezdetem tanulni a nagy kátét. Uram nevely tudományomban.

1710.

Januárius 20. praesentis ma hetfőn esztendeje, reggel 9 és 10 ora között, hogy Isten az édes kedves Sarikomat magához vevé. Eő szent

Felsegége legyen a Dicsiret és Dicsősség mindenekben. Nyugosd meg könyörülő Jo Istenünk s minketis készics melléjek szüntelen melléjek. Ámen.

22 praesentis esztendeje tevők Isten segítségéből koporsóban, Szebenben, az édes Lelkem Sarikomat. Nyugossa megh a könyörülő jo Isten. Ámen.

Februárius 13 s 14 között éjjel megh hala Erdélyi Generalis Com-mendans Kriebaum.

Május. Ma esztendeje 12 dik hétfő napon temetők Isten segítségéből el a Lelkem édes Sarikomat Fogarasban, noha akkor 13 dik esett vala temetésének hetfői napja. Az Irgalmas Isten nyugossa megh mind lelkében s mind testében. Szent Fiáért. Amen.

15 reggel 5 óraker hala megh Tarpaj Moses Uram Szebenben.

Augusztus 15 praesentis jöttünk a Görögh György Uram Házába, két holnap szegődséggel.

Az Ohábai két Oláhnak Nyágo Sarája a neve egyiknek ez él, másiknak Algye Sarája, ez megh holt.

Ezeokról kell valami irást keresni.

Bukur Bulete, e megh holt, két Fiai marattak, a nagyobbik Juon Bulete, a kisebbik Komán Bulete.

bujdosoknak kell irni, a Hazhelyek pusztá régen.

Jancsi mellett Rusoron vagyon a vén Leán csak, Fiu ehez nincsen, Komsa Hircsonak hitták a kié volt. E mellett vagyon ismét más pusztá hely Juon Biláé volt, ehez sincsen Fiu maradék, hanem csak valami távol valo praetendensek gazollyák, e csak fél sessio.

November 30 praesentis : Ma két esztendeje Lelkem Leányom, Tiszta életü édes jámbor Sárikom, hogy Testednek fájdalmi közöttis utolszor Communalál Szebenben. Melt: Groff Betlen Miklósné Aszon ó Nga szál-lásán. Nyugosson megh a könyörülő Isten Sz: Fiáért. Amen.

1711.

Januárius 19. Ma Hetfőn adá megh a Lelkem édes Sárikom alázatos Lelkét a könyörülő szent Istennek. Nyugossa megh ő szent Felsege mind Lelkében s mind Testében, készicsen minketis Szent Lelkének kegyes munkájával hozzája és hozzájok. Amen

Április 18. praesentis most reggel tizenhárom esztendeje, hogy a Lelkem édes kis Ráchelem. alázatos lelkét Istennek megh adá. Legyen Istené a Dicsiret és Dicsősség mindenekben. Nyugossa megh a könyörülő Isten mind Lelkében s mind Testében Szent Fiáért a Jesusért; és minket szüntelen készicsen ő Szent Felsege hozzájok a véghetetlen öröme, minyájokkal hadd dicsirhessük Istenünket lélekben és igasságban, mind örökké. Ámen.

Ezután való hétfőn temetők el lelkem Ráchelemet. Isten nyugosd megh. Ámen.

27 praesentis 48 esztendeje mulék,

28 praesentis 49-ik esztendeje, hogy az országot szolgálom.

Török Deák, Rosnaj Dávid mp.

Május 11. Ma hétfőn két esztendeje praesentis Maji, hogy az édes lelkem Sáríkomat Fogarasban a Cinteremben eltemetők, de akkor 13-dik vala ez a hétfői nap. Könyörülő Istenünk nyugosd megh lelkében s testében s minketis szüntelen készics melléjük, hadd szolgállyuk Felségedet lélekben s igasságban örökké. Amen.

A numerus szerént ma 13 praesentis két esztendeje, hogy el temetők a'lelkem Saríkomat Fogarasban a' Cinteremben, de akkor hétfőn esett vala a' 13-dik napja Majusnak. Istené a' dicsíret és dicsősség mindenekben. Nyugossa meg a' jo Isten mind lelkében s mind testében, s minketis szüntelen [készítsen]²³ szent lelke által melléjük. Amen. Isten legy Irgalmas.

November 1 et 2 da rekesztének el Fogarasban a Németek, (Isten tudgya kikkel valo suttogásból) a Várbeli Templomtól és harangozástól. Isten Felségedé a hatalom, a Dicsősség és Dicsíret mindenekben. Viselly gondot Dicsősségedre, magadért!

Lelkem édes jámbor Lányom Sáríkom sok fájdalmid között is ma 1 ma advent,²⁴ 3 esztendeje mulék, hogy utolszor Communicálál Szebenben a M: Aszon Betlen Mik: Aszon ő Nga szállásán. Vacsorálly a Christussal örökké, segélly Isten minketis. Amen.

1712.

Januárius. Ma hétfőn 18 praesentis három esztendeje, a lelkem Saríkom halálának Szebenben, de akkor ugj mint in Anno 1709 ben ez a heffő 21 dik napján esett vala Januariusnak Angalit nevő napon. A Dicsíret és Dicsősség Istené légyen örökké mindenekben, mienektől s mi töllünk is. Nyugosson megh a könyörülő Isten lelkem kedves gyermekim minyá-jatokat Lelketekben és testetekben s minketis készicsen szent Lelke által szüntelen hozzátok szent Fiáért, a Jésus Christusért, tökéletes áldozatyaért, szent szerelméért. Amen.

Márczius 6, 7, 8, 9. Ki tiltának a Németek a Fogarasi Várbéli Templombéli Cultusunktól, minket Reformatusokat baráttjokat. Isten viselly gondot Tisztességedre.

20 praesentis Virágh Vasárnapján adá Isten e világra alázatos szolgacsáját kedves Samukámat, mellyért áldom az urat örökké, nevellye a jo Isten (ha ugy teczik ő szent Felségének), hogy éllyen a maga Dicsősségére.

²³ Tollban maradt.

²⁴ Advent első vasárnapja ebben az évben november 29-ére esett.

Ezt adá az bölcs jo Isten örömkre, de egy holnapra el vevé az édes leányát keserűségünkre szerelmes kedves Ráchelünket igen szep leányunkat, Isten nyugossa megh. Eő szent Felségéjé a Dicsősséggh mindenekben.²⁵

Április. A numerus és napoknak nevek szerént, ma 19 Aprilis Her-mogenes nevő, (ha szabad annak mondani) napon adád megh Istennek Lelkedet édes Szivem Rachelem, de akkor ez a 19-dik Aprilis szombaton esett vala in Anno 1698, és el temettetél holtod után harmad nappal hétfőn. A könyörülő szent Isten nyugosson megh Lelkedben s Testedben amaz nagy Lelkű hí szolgálval kik között nyugszol, a Fogarasi külső Temető kertben jó lelkű Nagj Ari Josef és Ölvesi Balás Uraimék közt, Minketis kezicsen a könyörülő jó Isten hozzátok szent lelke által kegyesen hoz-hátok s hozzád. Amen. Édes Rachelem s édes Sárikom Isten nyugosson megh Amen.

28 dik praesentis Aprilis, ötvenedik esztendejébe fordula Isten jo voltából, hogy Erdelly országát szolgálom, áldassék a szent és könyörülő jo Isten érette. Legyen továbbis a jo Isten szent akarattya. Amen.

Május. Ma hétfőn 9-dik Maj, ugj mint Pünkösöd előtt valo hétfőn temetők a lelkem édes Sárikom a Templom Cinteremből a Temető kertben az édes Nénnye szivem Rachelem mellé és a kis Rácheltis Nagy lelkű Tiszteletes és Becsületes Nagy Ari Jósef és Eölvesi Balás Uraimék között, azon napnak dellesti oráin s két és három ora tájban. Az előtt is ezen a hétfőn temettük vala a Cinterembe, de csak pro tunc, mert félelmes lévén az idő, nem mertük vala a Temető kertben temetni, már legjen hálá a jo Istennek, mind hárman edgyütt feksüznek, amaz két nagy lelkű Udvari Nagy Pap és kegyes Cantornak Testek között; Az Isten Szent Fiáért nyugossa megh minyájokat mind lelkekben s mind Testekben, a jo Isten minketis szüntelen kezicsen szent lelke által hozzujuk. Istené légyen a Dicsiret és Dicsősséggh mindenekben. Amen. Mikor a Cinterembe temettük vala, az akkori hétfő. 13-dik esett vala.

Deczember 25 praesentis négy esztendeje mulék, az édes lelkem Sarikom, kinos betegségben lévén készületlensége miá nem meré felvenni az Ur Vacsoráját, noha oda hozta vala Bonyhai Uram ökgleme; de hálá Istennek, Adventben, ha betegenis el ballagott vála, annak fel vételére Szébenben, az Aszon ő Nga szállására.

31 praesentis deponalok estve Nap le mentekor Homagiumunkat Fogaras Varaban Uy kiralyunknak VI. Carolusnak ő Felségének.

Rosnyai Sámuel bejegyzései.

Deczember 9. Xbris A: 1712 éget el az Boér Joseph Uram háza Fogarasban. Item 9. ejusdem Anni lőn az Rozgani Uram lakadalma Luczán.

10. ejusdem Anni itt Fogarasban is lőn megh az Rozgani Uram házánál másod nap az Lakadalom.

²⁵ 1698 márczius 20-án született Rosnyai Sámuel.

22. 1712. végeztem el az Josue könyvét.
 25. 1712. kezdettem olvasni az Samuel első könyvét és huszonhetedik végeztem el.
 28. 1712. kezdettem Saul 2-ik könyvét olvasni.

1715.²⁶

Januárius. Tedd szerentséssé örvendetessé békességessé az eszteni dőt Ur Isten a' kik a' békességet szeretik szivből.

5. praesentis vettem ez új kalandáriomat.

6. vel 7, 2kk4r t + jb + n h + tt + m2g + lm + s3 5r + m + z b + j5 szsz + t. [Ekkor tájban hatta meg Almási uram az bajuszát.]

9. praeseatis kezdettem az Turcicum Horologiumnak írásához, kérvén az Istent segillyen boldogul kezdenem s végeznem az ő ditsősségére,

16. Érkezett Kováts Péter Uram estve Bétsből az Herczeg Aszszony edgyetmásával úgy mint 29 rakot szekérrel, és edgy Hintoval, azt az hírt hozván hogy ezen két nap az Herczeg Aszszonyis le érkezik. Az edgyetmást Ebesfalvára rakták bé az Boltokban mellyek között volt Bátyám Uramnakis egy ládája.

19 praesentis 2ng2dt2k m2g + z 2g2t b4r f4z2st. [engedtek meg az eget bor főzést.]

Temeték el az Egyház Fiunak Csizmadia Miklos Uramnak egy kis leánkáját, Textus. Apoc. 20. 12. Es látván nagjoknak kicsinyeknek lelketet, etc.

28 praesentis ment Inczédi Uram Kerzesorára az Urhoz hogy Darocz Uraiméknak Passust váltsanak Szebenből, eodem et 29. irtem kérő Leveleket 8tzat, vagy 9-tzet; eodem ment Tibodi István M.-Vásárhelyre hogy hivatalt adgyon Kis- Éri György Uramnak Fogarasy Mesterségre segilye Isten ő kglmét minyájunk örömére.

31. Fogtam az Turcicum Horologiumnak írásához Istenem ő szent Felsege segítségéből kérvén ő Felségét, adgyon nekem szegény szolgájának boldog elő menetelt benne az ő Felsege nevének Ditsősségére és hálá adással valo emlegetesire. + m2n. [Amen.]

Februárius 6. praesentis ment T. T. és B. [Tiszteletes, Tudós és Becsületes] Solymosy M: Uram az + szsz 4nyh4z K2rcz2s4r + r +. [aszszonyhoz Kerzesorára.]

7. praesentis érkezett M: Vásárhelyről Tiszteletes, Tudós és Be-tsülletes Kis- Éri György Uram Fogarasy mesterségre. Adgya Isten ő kglmeis szolgálhasson az Tanításban s oktatásban énnékem, enis mindenben ő kglmének

²⁶ Csupán Rosnyai Sámuel feljegyzéseivel találkozunk e kalendáriumban, a ki 17 éves ifjú volt ekkor. Elaggott apjának jobb keze, mellette van haláláig. Az 1715—18 közti években többnyire ő írja apja leveleit, folyamodásait, másolgtatja munkáit; a kalendáriumba is ő jegyzi fel helyette a nevezetesebb eseményeket.

15 praesentis dél után voltam az M. Groff Urhoz G. Székelly Ádám uramhoz ő Nga udvarlására Jásra, 16 praesentis estve érkeztem haza, Jásrol a M: Grofftol ő Ngatol.

17 praesentis temetők el az Almásj Uram gyermekeit, Tött tanitást T. Solymosy Uram ő kegyelme Job. 22. R. 1. 2. w.

24 praesentis eset valamiféle nyilalás és egyéb betegség Szilágyi Mihály Uramra.

28. mentünk visitálni Szilágyi Mihály Uramhoz kit többször életben nemis láttunk, azon estve el butszuzánk ő kglmétől melyre Deákul helyyesen replicála — azon éjjel megis hala, kívánom Isten ő Felsége nyugossa megh mind Testében mind lelkében.

Márczius 3 praesentis temetők el N. Szilágyi Mihály Uramat ő kglmét, Isten nyugossa megh. Semper honos nomenque tuum laudesque manebunt.

10. Hallatott hogy Postán hivatta fel Bétsben a Herczeg Aszszony Gidofalvi Uramat. eodem dél után tőn tanitást Tiszteletes, Tudós Kis Éri György Uram.

13. Mentem a' M: G. Székelly Ádám Uram ő Nga udvarlására Jásra, és két nap ott lévén; 15. Estvére haza jöttem.

30. vel 31. praesentis érkezett meg Daroczi Uram az Collectáva Fogarasban Magyar Orszagrol.

Április 1 Aprilis hozta Jákobus Uram a' Fiát ide Fogarasba tanulni

2. el ment, item mentek ki előszsör Seprőt tsinálni. eodem jött két Deák.

3. Ment fel Jákobus leg előszszer az oskolába.

Május 1. Majj Indultunk Isten hirével Szebenben.

látta Isten nem jó egyedül az embernek, Még a hitván Déákis hogy máskeppen helyyet nem talál Pátronusokat, s Pátronákat választ.

26. praesentis jöttünk haza Szebenből

praesentis Indultunk vissza Szebenben.

Az *áprilisi* jegyzőlevél b lapján a következő könyvczim olvasható:

Orvasságok
Mindenféle nyavairól²⁷

Az

LOVAKNAK

Mellyeket

Legelőszszer szerzett Constancinapoly

ban az Török Tsászár Fő Lovász

Mestere Ismael.

Melly orvasságokat

Most ujjonnan le irt sokaknak hasznokra

Rosnyai Samuel

Fogarasban

Anno Millesimo Septingentesimo Decimo Quinto.
15 Mensis Decembris.

²⁷ Így ; nyavalyáiról helyett.

A juniusi jegyzőlevél a lapján van az alábbi három szakos verstördék. Rosnyai Sámuel kézírása s a mint a javításokból kitetszik, első fogalmazás:

Első Teremtésben az hatalmas Isten
Mindent böltsen rendelt volt el ő elsőben
Az embert rendelte társastól ékesen
Oktalantis megint társával egy rendben

Hellyetis lakásra azoknak rendelt volt
A mint lako helyet magában gondolt volt
Kiknek barlangokat, kiknek sűrű erdőt,
Némellynek bokrokat némellynek sík mezőt

De leg jobb gondgya volt Istennek embere,
Mind rész szerint ennek az ő személyére,
Mind eledelire mind lako helyire,
Mind Lelkire ennek mind pengig Testire,

A *juliusi* és *augusztusi* jegyzőlevelen olvasható a következő szintén javításokkal tarkított s ép ezért Rosnyai Sámuel szerzeményének tekinthető dialogus. Nem 1715-ben, hanem később írta be az üresen maradt levelekre írásából ítélve alkalmasint 1720 körül.

Jul. a)

Egy vén Leánynak panaszza és Siralma, mellyel panaszolkodik edgy valakinek ekképpen.

Kátyo szoll Totynak

Panaszzal kezdem el életem kezdetit,
Panaszzalis végzem el annak a végit
Panaszzal dudolom annak a közepit.
Panaszzal panaszlom annak minden részit.

Leány barátimbol kik sokan valának
Az Ifjak igen sokat el hordának
Engem ki inkább vártam ithon hagyának
Jaj majd adom magam kegyetlen halálnak.

S ha ugyan tudnám hogy el nem visznek engem
S nyomorult éltemet így kell el töltenem
Kolbász süítő nyársal magam által verném
Vagy egy tejes kádban magam belé ölném

Totty szoll Kátyonak

Jul. b) Szegény Kátyo néne nagy panaszod vagyom ||
Mind a két fülem már velle teli vagyom
Nékemis szintén az a nyavalyám vagyom
Kivánom nékedis Isten egyet adgyon.

Kátyo mond Totynak

Lelkém vén Toty Nénőm mi lehet az oka,
 Hogy semmi szerentse nem jöhet házunkba.
 Ihon felénk sem jó szegény Janko Bátya.
 Talán nemis szeret, bizony az az oka.

Toty szoll Kátyonak

Találkozám velle tegnap a' vásárban
 Fel tátám a' számat, s rá röhögék nagyon.
 Örülök nékie, mellyemhez kap ottan,
 Bizony talán szeret Kátyo nénő, vallyon?

Ottan mondék néki János Uram Lelkém,
 A' mit tölled kérdek meg ne tagadd töllem
 Kérlek az Istenért mond igazán nekem
 Mért oem házasodol meg edgyszer o szivem

Azért édes Tottyam mert eddig kerestem
 Olly Leányt hogy szája ugyan tsak nagy légyen,
 A két fülét érje vége a' szájának
 S bé falhassa fejét az én kis kutyámnak ||

Aug. a) Totty mond a Legénynek

Mondék ne járj tovább elég szám van nekem,
 Mindgyárt bé falhatnám előtted két ökle
 S mint bagolynak szintén olly nagy fejem, fülem,
 Elég szép vagyok hát végy el engem Lelkém.

Kis száju Léántis keresnék ha lelnék
 Hegyet, völgyet tengert mindent öszve járnék,
 Csak kis száju Léányt valahol kaphatnék
 S vékony ajakais volna, ugy ki lennék.

Totty mond a Legénynek

Tudok én edgy Léányt Lelkém jános Uram,
 Vékony az ajaka mint czérnaszál ollyan,
 Szájais kitsinke, és ollyan szép vagyon
 Hogy abbol ihatnál mindgyárt olly szája vann,

Mond végre Kátyo Totynak.

Aug. b) Bizony édes Tottyam nagy szájunk van nekünk ||
 Azt tudgya hogy ollyan mind szájunk, mindenünk
 Bizony el nem veszen s mi ithon vénülünk
 Jaj mit tselekedgyünk o hát szegény fejünk

Bizony nem tudom én itt üt meg a Gutta
 Bár ne tsinált volna Anyánk az Eb atta
 Ugy édes Tottyam de az apád nem hatta
 Anyádat nyugodni s abba vagy jo nappba.

A deczemberi jegyzőlevél b lapján van Rosnyai Sámuelnek e kis fohászokodása, melyet apja halála után tíz nappal írt be kalendáriumába:

Minden mostani kérésem, En Istenem, Vagyon Szemeid előtt, Es minden fohászokodásom, s- ohajtásom, Tölled el nem rejtetett, Segedelmeddel ne késsél, Sies jöjj el, En édes Idvességem. Anno 1718 14. Martii Fogaras. Samuel Rosnyaj.

A naptár első táblájának belső lapján:

A kik edgyszer az Christus vérével meg mosottak az második halál nem uralkodik azokon

Samuel Rosnaj m. p.

Praeter virtutem nil immortale tenemus
Mens manet et virtus caetera mortis erant.

Magyarul.

Nints semmi allando tsak az elme java
S- vitézséggel talált jo hirnek folyamja
Egyebet mind el birt az halál hatalma
Halhatatlanságban tsak ez kettőt hadta.

Vettem ez Kalandariomat 5. Januarii Anni praesentis. Homo proponit Deus disponit.

Samuel Rosnaj m. p.

1717.

Április 28. Istenem kglmes segedelméből ma 54 esztendeje hogy Országgh szolgálja vagyok, Istenem segély vegezhessem idvessegesen. Amen. Gloria, laus et honor tibi sit Rex Christe Redemptor, Qui infantum laudem perficis ore tuam. Amen.

Rosnyai Dávidnak ez az utolsó naptári feljegyzése, egyetlen a naptárban; egyebütt mindenütt Rosnyai Sámuelnek többnyire kevésbé fontos gazdasági és úti jegyzetei meg tollpróbálgatásai töltik be a lapokat. Nehány közlésre érdemesebbet ideiktatunk:

Januárius 8. praesentis irtam Battyám, Uramnak Bétsbe Flinta, Pistoly, etc: felöl.

20. Holt meg az Mongarloné!

Februárius 1. Holt meg 4pd4g MIH+lyné [Ördög Mihályné].

28. praesentis Temeték el L: Nemes László Uramat. Két praedicatio, és edgy oratio volt, Szigeti Uram orált a' Templomban, Kis Eri Uram praedikállott, künn a' Temetőben Kriczbaj István Uram. Tex: Es. III. 2.

Martius 10 praesentis, a' mult órában, ugj mint vetsernye előtt circa fél órával, mulék ki boldogul ez világból, Tiszteletes Tudós és Betsületes

idevalo Fogarasi Praedicátor Gyalaj András Uram, minnyájunknak szomorúságára, kitis Isten szent Fiáért nyugossan meg.

Junius 5. b2q2tvvlvttvm leg elsőben az szvkvλ'mmvt [beretváltattam . . . szakállomat].

7. Isten tartotta meg életemet tsak hogj egj Rvzt [Rác] meg nem lmtt [lött].

19. Indultunk I. h. Fogarasbol Segesvárrá, és 20 érkezünk be.

26. praesentis Indultunk I. h. Fogarasbol Segesvárrá, 27. érkezünk bé, estve felé.

Julius 1. Segesváratt voltunk.

4. praesentis holt meg az Léánka Segesváratt himlőben Mirigyben.

Augusztus 22. Praesentis lötték meg az örömit az Török meg verésinek.

Október 17. praesentis szomoru és keserves nap: melyben mit t2tt2m f2l mvgvmban [tettem fel magamban] tsak Isten tudgja és fordittsa jora, eodem érkeztek meg a követek.

Deczember 16. Administrált az Commissárius hatvan M: Forintokat. idest fl. h. 60.

Tnlajdonittassék az Urnak háláadás ki ez 1717. esztendőt békével el engedte töltenünk; ő Flge ragasszon Napokat napjainkhoz, esztendőket esztendeinkhez tsendes békességben Amen.

Anno 1617. 31. *Decembris*, Fogaras. Samuel Rosnyaj.

(Budapest.)

Simonfi János.

Rákóczy Zsigmond fejedelem választásához.

A nagy Bocskay halála után élénk küzdelem indult meg az erdélyi fejedelmi méltóságért. A jelöltek közül végre Rákóczy Zsigmond, a kormányzó győzedelmeskedett. Legerősebb ellenfele Homonnai Bálint, Zemplén és Máramaros megyék főispánja volt, kit Bocskay végrendeletében maga ajánlott fejedelmül Erdély rendéinek. Eddigi történetirodalmi tudásunk szerint Bocskay utolsó akaratának hivatalos végrehajtói, a „testamentumos urak,” Alvinczy Péter, Örvendi Pál és Péchy Simon legjobb akaratuk szerint mindent megtettek Homonnai választatása érdekében.¹ Erre mutat az a tettük is, hogy a fejedelem halálát egyideig eltitkolták az erdélyiek előtt.² Ezt bizonyítja Kőrössi István portai orátorhoz küldött 1607 januárius 2 ról szóló utasításuk Homonnai ügyének előmozdítására.³

Ámde másrésről a testamentumos urak jóakarátát igen különös színben tünteti fel az a kérelemlevél, melyet az erdélyi három országos rend 1607 márcziusi székelyvásárhelyi gyűléséből küldött Borsód vármegyéhez Homonnai lecsendesítése dolgában.⁴ E levélben azzal indokolják kérelmüket az országos rendek, hogy Homonnainak nincs oka többé háborogni, sem az ő választásuk ellen zúgolódni, mert *„ugyan ő magok az szegíny meg holt urunk testamentumossi irták nekünk ez felől onnan kívül, hogy az electio addég meg legyen az még ők az testtel be érkeznek, hogy inkább csendesben legyen az temetés is, melyben mi szavokat meg fogadtuk.”* Az országos rendek eme szavaiból világosan kivehető tehát, hogy a testamentumos urak kétszínű politikát űztek. Látzólag Homonnai érdekében izgattak, de az által, hogy az erdélyieket Bocskay holttestének bevitele előtti fejedelemválasztásra búzdították, volta-képpen Rákóczy Zsigmond választását segítették elő. Hogy melyik törekvésük volt őszintébb, bajos eldönteni. Igaz ugyan, hogy a testamentumos uraknak a temetés előtt a kormányzóhoz és annak bizalmasához, Petky Jánoshoz intézett rendelkezései, értesítései a Rákóczy iránti nagy tisztelet-ről tanuskodnak, Azonban az elhúnyt fejedelem végrendelezésének böl-

¹ Erdélyi Országgyűlési Emlékek V. k. 319. l.

² Történelmi Tár 1878. évf. 639. l.

³ Magyar Történelmi Tár XIII. k. 94. l.

⁴ Tizenöt gyűrűpecséttel ellátott eredetije vízjegyes, merített papíros-iven Borsódvármegye levéltárában; Act. Politic. Mat. XII. Fasc. I. Frustr. 1.

csességét is nyomatékosan hangsúlyozzák, a mi egyúttal Homonnai dicsérete.⁵ Már pedig Homonnainak — a ki sikerében feltétlenül hitt — esze ágában sem volt választatását a temetés előtt sürgetni. Hiszen éppen azért készült fegyveres kísérettel a temetésre, mert e karhatalomban látta legfőbb biztosítékát a tőle idegenkedő erdélyiek megpuhításának.⁶ De maga Péchy Simon is világosan írta Petkynek még januárus 4-én, midőn Homonnai pártfogását kérte, hogy a fejedelemválasztás vontatásban sokáig nem léssen, „*az temetéskor Istennek szent áldásából mindeneiket jól elvégezünk.*“⁷ A testamentumos urak csendes temetés óhajtása azért nagyon is álszenteskedő hangnak látszik és Homonnaiék részéről igazán nem lehetett szűkkeblűséggel vádolni az országos rendeket idő előtti választásukért, a mely választással különben is csak a testamentumos urak tanácsának tettek eleget.

(Miskolcz.)

Dr. Arday Pál.

⁵ E. O. Gy. E. V. k. Törvények és Irományok XLIII. darabja.

⁶ E. O. Gy. E. V. k. 322. és 441. l.

⁷ Ugyanott, 436. l.



The Life of George Borrow. Compiled from unpublished official documents, his works, correspondence, etc. *By Herbert Jenkins.* London, 1912. 8-rétű XXVIII és 496 lap, arcképekkel stb.

E sorok írója a „Budapesti Szemle“ 1899-iki októberi számában ismertette Borrow Györgynek, a cigányok nagy barátjának életrajzát, mely azon évben néhai dr. Knapp tollából jelent meg két kötetben. Azóta több új adat jutott napfényre, köztük Borrownak a British and Foreign Bible Society bizottságához intézett levelei, melyek nemrég egy vaskos kötetben jelentek meg.

Megírtam az említett helyen bővebben, hogy Borrow miért érdekelt bennünket, magyarokat és hogy 1844 nyarán hosszabb ideig Kolozsvárott tartózkodott, hol az erdélyi cigányok közt gyűjtött szó-anyagot; de gyűjteménye még kiadatlan és kéziratát a British Museumban őrzik. Egy bírálója, névszerint Hinde Groome szerint azonban Borrow az ő spanyol-cigány (?) szókincsét nem maga gyűjtötte, hanem egyszerűen lemásolta dr. Richárd Bright útleírásából a „Travels through Lower Hungary“-ból, mely a múlt század elején jelent meg.

Saját vallomása szerint (a „Romany Rye“ című munkában és másutt) Borrow megfordult Nagyszebenben is, honnan a Vöröstorony-szoroson át Oláhországba ment, „azon föltett szándékkal, hogy az ottani cigányokkal beszélgethessen“ és Bukaresten és Ruscukon át Konstantinápolyig jutott, honnan Velenceze, Róma érintésével tért vissza Angliába.

E körútjáról azonban Jenkins, az előttünk fekvő életrajz írója sem tud sokkal többet mondani, mint a mit már elmondott volt előtte dr. Knapp s az bizony édes-kevés volt. Az egyetlen új adat e tekintetben egy rövid kivonat Charles L. Brace „Hungary in 1851“ munkájából, melyre e sorok írója figyelmeztette az angol olvasó közönséget néhány év előtt.

Brace volt az a fiatal amerikai protestáns pap, a ki 1851-ben meglátogatta hazánkat s itt magára vonta az osztrák rendőrség figyelmét. Csupa gyanúból elfogták és elzárták Nagyváradon ugyanabban az időben, midőn Teleki Blanka grófnő synylődött ott várfogságban. Brace meséli, hogy magyar útítársai mindenféle bámulatos dolgokat beszéltek el neki egy angol utazóról, a ki Nagyvárad tájékán járt és kinek csodálatraméltó befolyása volt a cigányoknál. Egy nap az az angol ember és magyar társai egy cigány nővel találkoztak. Az angol megszólította őt magyarul, de csak a rendes durczás választ kapta tőle. Erre az angol egy ismeretlen nyelven néhány szót intézett ismét hozzá, mire a cigány asszony arca rögtön fölvidult és élénk, szenvedélyes hangon kezdett beszélni vele hosszabb ideig és végre a szó szoros értelmében elcipelte őt magával. Az angol ember ezután sokat járt-kelt a helybeli cigányok közt, meghívták őt magán-gyülekezeteikbe és mindenhol szívesen fogadták, mintha csak saját népükhöz tartozott volna. Bracének útítársai leírták neki az ismeretlen

angol ember külsejét és főlemlítették, hogy sokat járt volt Spanyolországban, úgy, hogy a mi amerikaink minden nehézség nélkül ráismert, hogy az illető utazó nem lehetett más, mint Borrow.

Érdekes volna föl kutatni, vajjon Borrow hagyott-e hátra írott nyomot Kolozsvárott vagy Nagyszebenben. Ha igen, széleskörű angol és amerikai tisztelői nagy hálával fogadnák a legcsekélyebb adatot is, mely magyarországi útjára több világot vetne.

Borrow irodalmi munkásságát, ha emlékezetem nem csal, Szász Béla ismertette bővebben a „Budapesti Szemlé“-ben a nyolczvanas években. Az erdélyi cigány-miatyánk szövegét egész terjedelmében a „Romano Lavo-ll“ című munkájában maga Borrow közölte.

(London.)

Kropf Lajos.

Péterfy Jenő: Petőfi Sándorról. Olcsó Könyvtár 1706. sz. Németből fordította *Baróti* Lajos.

Ennek a kis füzetnek megjelenése még akkor is eseményszámba ment volna, ha nem Petőfiről szólna. Így kétszeresen becses. Az kivált az ifjabb nemzedék előtt, a mely 1883-ban — első megjelenésekor — nem vehetett róla tudomást. Ime, így írt 33 éves korában a legkiválóbb magyar essay-író a legkiválóbb magyar lírikusról! Három évtized múlt el azóta s ma még nagyobb szeretettel olvasuk, mint a régiek. Három évtized nem változtatott rajta semmit, egyetlen tévedését sem kell javítanunk.

Ebben a dolgozatában Péterfy a francziák tanítványa volt. Nem tár elénk merész perspektivákat, minden szava, minden mondata csak annyit jelent, a mennyit első olvasásra kiérezünk belőle. Később az angolokat követte s minden sorát agyonzsufolta gondolatokkal. Hogy Petőfi a magyar költészetnek minő magaslatain járt, hogy kik segítették őt a szerelem mélységeibe szállásakor; volt-e elődje; volt-e követője — mind oly kérdések, melyek Péterfyt nem foglalkoztatták. Az ősökre és unokákra nem volt kíváncsi. De Petőfinek egyéniségéről, költészetének jelleméről 28 lapon ily alaposással még alig értekezett valaki.

(Kolozsvár.)

Borbély István.

Bod Péter és kiválóbb egyházi munkái. Irta dr. *Pruzsinszky* Pál. A Kálvin-szövetség kiadványa, 12. sz. Budapest, Hornyánszky-Kókai, 1913. 8-rétű 122 lap.

Egyháztörténeti elmélkedések, meglehetősen szabad formában, építő célzattal. A „maximus ardor“-tól égő lelkű, tudós pap születésének kétszázados fordulójára írt, s eredetileg a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap hasábjain megjelent emlékező tárczacikksorozat. A szerző Bod életének nevezetesebb mozzanataihoz, kiválóbb teológiai (különösen egyháztörténelmi) művének keletkezési történetéhez és tartalmához fűzi a maga nemes hangú, megszívlelésre méltó, de nagyon is ötletszerű reflexióit. Hőse megértését, munkássága méltánylását sem új adatok feltárásával, sem új szempontok alkalmazásával nem viszi előre, de hiszen ez nem is volt célja. Azt pedig, a mi célja volt: egy-két meghatott órát szerezni hite sorsosainak e nagy élet és e termékeny csöndességű korszak kaleidoskopszerűen váltakozó színes képeivel, —

mindenesetre elérte. De tán még jobban eléri vala, ha a saját lelkesült és merengő érzései mellett kissé több szóhoz engedi jutni magát Bod Pétert. A történetírásban — ha megértetés, ha nevelés a célja — mégis csak a tárgyba való hűséges elmerülés az első és fődolog. A tárgyalt korszak vagy személyiség eleven kiabrázolásának ez a múlhatatlan föl-tétele; viszont, a mivel tanítunk vagy nevelünk, elsősorban nem más, mint maga a tárgy, a mint megelevenedik a magunk és a mások szeme előtt. Nem végzett haszontalan munkát az olyan író sem, a ki „Gedankenlyrik“-et csinál a históriából — csak éppen gondolata és lírája legyen hozzá bőségesen — de százszor inkább megegyezik a történelmi tanítás és nevelés természetével, ha valahogy úgy tudom megeleveníteni a tárgyat az alanyi elemek unos-untalan való odakéredzkedése nélkül is, hogy az olvasóban önként támadjanak föl azok a hasznos és épületes lelki mozgalmasságok, a melyeket meg akarok indítani. Úgy központ lenne a könyvében Bod Péter és élő alak, így sokszor csak alkalom a multakon merengő lélek egy-egy csapongó kirándulására. A nevelés művészet és a történelemmel való nevelés sem lehet más.

(Kolozsvár.)

R. I.

Heltai Gáspár reformátor és kora. Az „Erdélyi Múzeum“ idei I. füzetében R. I. Heltai Gáspárról írt tanulmányommal foglalkozik s ellene sok kifogást emel.

A kritika első részében kifogásolja munkám kis terjedelmét, a mire nézve meg kell jegyezmem, hogy ez a pápai ref. főiskola 1913. évi Értesítőjében megjelent értekezésemnek *különlenyomata és összetömörítése kéziratban levő nagyobb munkámnak*, melyet Heltai Gáspárról és koráról írtam; köztudomású pedig, hogy iskolai Értesítők 10—12 ives értekezéseket nem szoktak közzétenni.

Az 1557-iki júniusi tordai országgyűlésről megjegyzem, hogy az országgyűlési határozat szószerinti szövege *jogilag a teljes vallásszabadságot mondja ki*, a melyet úgy a hazai, mint a külföldi egyháztörténészek is elfogadtak.¹

A végzés szószerinti idézetéből nyilvánvaló, hogy *jogilag a föltétlen vallásszabadság elve érvényesült* ezen az országgyűlési határozatban, de hogy ennek meghozatalában micsoda politikai intencziók, vagy vezető egyének befolyása érvényesült, annak megítélésében eltérnek egymástól a historikusok. Nem magam vagyok az egyedüli, a ki egykorú kútfőkre támaszkodva, ezt Petrovics befolyásának tulajdonítom, mert ugyanezt teszi Bod (M. Eccl. Hist. II.) és Szilágyi is (Erd. Orsz. Eml. II. 21.).

Éppen a „körülményeknek elemzése“ és a XVI. századból ránk maradt városi oklevelek ismerete bírt rá arra, hogy a fenti országgyűlési határozatban megnyilatkozó vallási türelmet, bár nagyon röviden, vizsgáljam. Kecskemét, Szeged, stb. alföldi város polgárainak a templomok közös használatára vonatkozó megegyezései nem egy évig voltak érvényesek, mint a tordai országgyűlés határozata, hanem az ellenreformáció megkezdődéséig s azok meghozatalában nem a földesurak befolyása, vagy a török

¹ „... kiki azt a hitet vallja, a melyet akar, régi vagy új szertartások szerint, megengedvén azt is, hogy a hit dolgában az ő ítéletük szerint az történjék, a mi nekik tetszik“. (Szilágyi id. m. II. k. 78.)

császári kormány parancsa érvényesült, hanem — miként a 18. lapon rámutatok — az egyes városoknál a polgárok közmegegyezése, szóval a vallási türelem. (Hornyik II. 225.)

A ki ismeri Melius műveit, valamint a művem 41. lapján idézett „Háló“ előszavát, annak nem „fejtőre állított dologként“ tűnik föl az 1564-ben megindult háború folytán Melius s a többi reformátor türelmetlen hangjának a politikai viszonyokkal való magyarázata. A vallási türelmetlenséget a politikai viszonyokból magyarázza Pokoly is (I. k. 171, 173.), de ha már bírálóm Pokoly állításának nem hajlandó hitelt adni, ajánlom a figyelmébe Meliusnak 1561-ben és 1562-ben megjelent munkáinak előszavait, valamint Predikációit, végül magát Heltait, a ki a „Háló“ előszavában (24.) a leghatározottabban rámutat az erdélyi türelmetlenség politikai okaira, a katolikus Habsburgoktól való félelemre.

Az 1564-iki tordai országgyűlés magyarázatánál olyan állítást tulajdonít nekem a bíráló, a mit nem tulajdonít vala, ha kicsiny munkám 25., 27. és 29. lapjait átfutotta volna. Ez esetben nem kapta volna ki a 30. lapról ezt a szót: az országgyűlés szabad vallásgyakorlatot enged a kolozsvári „egyháznak“. De úgy látszik, *az utána következő sort is figyelmen kívül hagyja*, a hol, miként az előző lapokon, magyarázatát adom a szebeni német egyház, azaz evangélikus egyház és a kolozsvári magyar egyház, azaz református egyház közötti megkülönböztetésnek, a mint az az országgyűlési határozatban is szó szerint benne van (Szilágyi II. 231), a melynek magyar fordítását közlöm.

A mi a 35. lap utolsó bekezdésében, nyomdai hibából idéző jel közé tett „debreczeni zsinatot“ illeti, talán nem tehető fel rólam, hogy a mikor a debreczeni zsinattal majd egy egész oldalon foglalkozom és Kis Áronnál a lapszámra hivatkozom, akkor legalább a címét meg ne néztem volna.

„Egy helyen Csíkvármegyéről hallunk a XVI. században!“ A bíráló e felkiáltó mondatát nem tudom, hogyan értsem? Mert hiszen Pokoly egyháztörténetében is talál a XVI. századból adatokat, de én nem ezekre utalok, hanem kisbatzoni Benkő Károly művére, a ki *egykoru adatokra, emlékekre és hagyományokra* támaszkodik művében, midőn a reformáció mozgalmának terjedéséről ír.

A „szellemi evolutio“ a kritikus előtt igen ellenszenves, szerinte *misztikus fogalom*, pedig éppen a Heltairól szóló újabb irodalom is a XVI. századbeli reformációt szellemi evolutiónak nevezi.

Tátongó hiánynak minősíti bírálóm, hogy a szellemi evolutio folytonos előhaladásának teljes társadalmi szétzülést és morális fölfordulást tulajdonítok. A társadalmi szétzülésre vonatkozólag fölhozom Pokolyt (I. 228. és 229.) és Forgách Ferenczet (XVI. 453, 454, 455.). A szellemi evolutio vallási és társadalmi állapotokban hogy minő elváltozásokat hozott létre, arra vonatkozólag éppen Heltai munkái: a „Catechismus“ előszava, maga az egész „Dialogus“, a vallási szétzülésre pedig a „Háló“ és az „Isten dicséreték“ előszava szolgáltatnak legfényesebb bizonyítékokat. De találunk adatokat a többi egykorú reformátorok műveiben is, sőt 1573-tól kezdve az országgyűlési végzésekben is.

Végül annak a ténynek megítélését, hogy egy Heltairól szóló munkának a kritikusa — minden ellenérv nélkül — a Heltai műveiből vett idézeteket annyira kevésre értékeli, hogy az azokra alapított állításokat „csodabogarak“-nak minősítse, az egyháztörténészek bírálatára bízom.

(Pápa.)

Dr. Lakos Béla.